નિવૃત થઈ પાછા ફરતા ઘણા ભાગે આગ્રાની શાહી ઇમારતો જોવાને ટોળેટોળાં આગ્રામાં ઉતરી પડતાં જોવામાં આવ્યા છે. તેવીજ રીતે ગુજરાત અને હિન્દુસ્થાનનાં જુદા જુદા ઈલાકાઓમાંથી મુસલમાન ભાઈઓ અજમેર શરીફના ખ્વાજા ગરીબન નવાઝના ઓરસના ટાંકણે આવેછે, તેઓમાંથી પણ ઓરસની ક્રિયા પૂર્ણ થતાં ઘણા માણસો નજીક પડતું હોવાથી આગ્રા જોવાની ઇચ્છા કરેછે અને "એક પથ દો કાજ" કહેવતને અનુસરી આગ્રાનો રસ્તો લેછે.

૨ ગુન, કલકત્તામા વસતા સુરત જીલ્લાના કેટલાએક સુરતી વહોરા શેઠીયાઓ ઉત્તર હિન્દુસ્થાનની શાહી ઇમારતો જોવા માટે વિશેષ કરી અકટોબર–નવેમ્બરમાં પ્રવાસ કરતા આગ્રામાં જોવામાં આવેછે.

આગ્રા કે જ્યાની ભાષા શુધ્ધ ઉર્દુ છે, અને સામાન્ય રીતે ત્યાનો કોઇપણ માણસ ગુજરાતી બોલી કે સમજી શકતો નથી. તેવીજ રીતે આપણા ગુજરાત કાઠીઆવાડના હિન્દુભાઇઓ (પ્રવાસીઓ) પણ ઘણે ભાગે શુધ્ધ ઉર્દુ સમજી શકતા નથી. તેમ મુસલમાન ભાઈઓ જો ઉર્દુ સમજી શકેછે, છતાં અપરીચિત્ત જગ્યા હોવાને

કારણે સર્વે ઈમારતો વગર ગાઇડે (ભોમિયે) જોઇ શકતા નથી. તે ઉપરાંત કેટલીક અગવડો વેઠવી પડેછે.

કોઇ સુંદર વસ્તુ જોયા પછી પોતાના મિત્રોને બતાવવાની સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થાયછે; તે પ્રમાણે કલકત્તા ખાતે મારા મિત્ર **મી. સુલેમાન મુસાજી અસમાલ** સાહેબ કે જેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા (**South Africa**) નું એકસપોર્ટનુ કામ કરનાર એક મોટા વેપારી તરીકે જાણીતાછે. તેઓ સાથે મારા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના પ્રવાસ સંબધી વાતચીત થતા તેઓએ આગ્રા અને ફતેહપુર સીક્રીની શાહી ઇમારતો સંબધી થોડાંક ઐતિહાસિક વર્ણન સાથે આપણા ગુજરાત કઠીઆવાડના દેશી પ્રવાસીઓને પ્રવાસ દરમ્યાન આગ્રા અને ફતેહપુર સીક્રીની ઈમારતો જોવામાં ઉપયોગી થઇ પડે એવું એક નાન કડું પુસ્તક લખવાને મને આગ્રહ કર્યો પરંતુ સવારથી સાંજ પર્યંત જેને આજીવિકા અર્થેજ પરિશ્રમ કરવો પડતો હોય; તેવા માણસે સાહિત્ય સેવાની ભાવના રાખવી એ એક પ્રકારની દુરાશાજ ગણાય.! એવા મનુષ્યોની ભૂલો તથા ખામીઓ રહી જાય, એમા પણ આશ્ચર્ય શું? વળી મારી માતૃભાષા ગુજરાતી નથી, છતાં ગુજરાતવાસી એટલે ગુજરાતી ભાષાનુ જ્ઞાન તો ખરૂ, પણ હુ ઉર્દુ કે ગુજરાતીનો લેખક નથી આવી

પરિસ્થિતિ વચ્ચે આવા ઉપયોગી વિષયને સર્વાંગ સુંદર બનાવવાનું કઠણ થઇ પડયું. છતાં ઈશ્વર કૃપાએ મને કલકત્તામાંજ કેટલાએક સાહિત્ય પ્રેમીઓનો સત્સંગ થવાથી તેવા ભાઇઓની સહાયથી વિષયને સરલ અને રોચક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને મારા મિત્ર મી. સુલેમાન સુસાજી અસમાલ સાહેબ તથા વેપારી લાઇનનાં બે અંગત મિત્રોના આગ્રહ ઉપર અમલ કરતા આ પુસ્તક લખવાની સહાય મેં સ્વીકારી જેનું આ પુસ્તક પરિણામ છે. કોઇપણ જાતની અલંકારી ભાષા બનાવી લખવાને બદલે મારી સાદી ભાષામાં વાચક આગળ રજુ કરૂંછું અને આશા રાખું છું કે, વાચકવૃંદ મારી ભાષામાં રહેલ દોષ, વાકય રચના, કે વ્યાકરણ માટે મને દોષિત ન

ઇતિહાસિક ઇમારતોને જાળવી રાખવાની કિંમતી કાળજીના પ્રતાપે આપણી મહાન બ્રિટિશ સરકારે મોટે ખરચે એ ઇમારતોને સારી હાલતમાં સાચવી અમર રાખવા માટે આપણો દેશ અંગ્રેજ અમલને આભારી છે.

"By special attention and kind courtesy of Lord Curzon the Ex. Viceroy of India, the Government of India has enlivened the ancient buildings.

They has henceforth successfully endavoured to keep the old rememberances in the same Royal gorgeousness which even the successors of Akbar or the Kings of Mo-ghul Dynesty ever tried to do so.

For this kind favour the highest tribute is trifle to the Government of India or the late Lord Curzon '

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામા નીચે લખેલ પુસ્તકોનો આધાર લેવામા આવ્યોછે :—

"હાજી મહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથ"—પ્રકાશક રવિશંકર મહાશંકર રાવળ.

આ પુસ્તકમા દ્રષ્ટિ દોષ તેમજ પ્રેસની કોઇ ભૂલથી રહીગયેલ ભૂલો સુધારો શુદ્ધિ પત્ર આપ્યુ છે, છતાં કોઇ સ્થળે તેવી ભૂલે નજરે પડે તો વાંચક વર્ગ સુધારીને ભાવાર્થ ઉપર ધ્યાન આપશે એવી આશા છે.

આ પુસ્તક માંહે વર્ણવેલ દૃષ્યોનું મેં જાતે નિરીક્ષણ એક કરતાં વધુ વખત કરેલ છે. છતાં પણ અનેક વિદ્વાનોનાં અગ્રેજી, ઉર્દૂ, હિંદી, ગુજરાતી વિગેરે ભાષામાં પ્રગટ થયેલ તે તે સંબધનાં પુસ્તકો, તથા વર્તમાન પત્રો વિગેરેનો આધાર લઇ આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. તેથી પૂર્ણ આશા છે કે, ગુજરાતી ભાષામાં આવી પૂર્ણ માહિતીવાળું પુસ્તક ગુજરાતવાસી પ્રવાસીઓને મુસાફરીમાં સહાયભુત થશે, તો હું મારો પરિશ્રમ સફળ થયેલો માનીશ.

"મિરાતે આલમગીરી"—કર્તા જી. એ. શેખ જુનાગઢ રાજ્યના નવાબ સાહેબના તવારીખ નવીશ.

"મહાન સમ્રાટ અકબર"—મૂળ લેખક બંકિમ ચંદ્ર લાહિડી. અનુવાદક શીમજી હરજીવન પરીખ.

"Three days at Agra"—By Lient Col H. A. Newell F. R. G. S.

"અર્જે તાજ"—(આગ્રા ઝેટર, મોઇતુલ આસાર, દરબારે અકબરી, ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટર, હેન્ડ બુક ટુ આગ્રા એન્ડ ધી તાજ, સેન્સસ રિપોર્ટ ઇ. સ. ૧૯૧૧, એજ્યુકેશનલ કેડ, સ્ટેટ્મેન્સ યર બુક, આગ્રા અખબાર વિગેરેના આધારે બખાયેલી) કર્તા—વાહેદયારખાન B A.

"આગ્રા અને દિલ્હી"—(ફરગ્યુસન સાહેબની History of Indian and Eastern archaeological Reports વિગેરેના આધારે લખાયેલ) કર્તા—ફરદુન માણેકજી પાવરી B. A.

"હાલાતે શાહી ઇમારાત"—કર્તા—મોહમદ ઠાલે-ખાન અકબરાબાદી.

"નવચેતન"—કલકત્તાથી પ્રગટ થતું ગુજરાતી માસીક ૧૯૨૩નો દિવાળી અંક પ્રો. બેની પ્રસાદના જહાંગીરના ઇતિહાસના આધારે લખાયલો ૨૧૦ ધૂમ-કેતુનો લેખ.

"સૈય્યા હતે હિંદ"—કર્તા—હાફીજ અબદુર્રેહમાન સાહેબ અમૃતસરી.

"મનોરમા"—પ્રયાગનું હિંદી માસિક જાનેવારી ૧૯૨૫નો અંક.

"The English Man."—30th November 1925

"મુખદ્દરાતે તૈમુરીયા"—પ્રયોજક સૈયદ જહુરૂલ-સન મોસવી.

આ ઉપરાંત અનેક પુસ્તકો તથા પત્રિકાઓનો આધાર લીધોછે. એટલા માટે તે સર્વ પુસ્તકોના લેખકો, અનુવાદકો, તથા સંપાદકો વિગેરેનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું

સુલેમાન હાજી મુસાજી અસમાલ સાહેબ, કલક્ત્તા
(કઠોર–નિવાસી.)

૭૮૬

અર્પણ પત્રિકા.

મહેરબાન નેકનામદાર, શેઠ સુલેમાન હાજી મુસાજી અસમાલ સાહેબ.

આપના બુદ્ધિબળ અને ઉદારતા ભરેલાં કામોથી આપનું નામ મશહુર અને લોક પ્રિય થઇ પડેલું છે. વિશેષે કરીને કેળવણી અને સાહિત્ય તરફનો આપનો શુદ્ધ ભાવ સુપ્રસિદ્ધ છે. અને તેના ઉત્તેજન અર્થે (ખાસ કરી મુસલમાન કોમના ભલા અને ઉદ્ધાર માટે) આપના તરફથી પ્રયત્નો સતત ચાલુછે આવા આવા સર્વોત્તમ ગુણોથી આપના પ્રત્યે મારા ખરા અંતઃકરણની લાગણી અને ભાવના સ્ફુરતાં આપ નામદારની રજામંદીથી આ લઘુ પુસ્તક આપ સાહેબને અર્પણ કરવાથી હું મને પોતાને ભાગ્યશાળી માનુછું.

લી. આપનો નમ્રસેવક—

મુનશી મોહંમદ હુસેન બલસારવી.

અનુક્રમણિકા. *(Contents.)*

પૃષ્ઠ.	પેરેગ્રાફ	લીટી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૬૭	લીઇ	૧૨	Asam	Asm
૭૫	પે૦ ૧	૮	ઉસ્તાદ ઇશા	ઉસ્તાદ ઇસા
૮૮	૧	૫	અવ્યાંછે	આવ્યાછે
૯૯	શેર	૨	ચીતહે	ચિતહે
૧૦૮	પે૦ ૩	૪	વિસ્તરીત	વિસ્તરી.
૧૧૮	ફુટનોટ	૫	મોહજ્જેરાતે તૈમુરીયા	મુખદરાતે તૈમુરીયા
૧૨૫	પે૦ ૨	૧૧	મિનોહર	મનોહર
૧૨૭	૩	૨	તને	તેને.
૧૩૦	૪	૩	વધાવ્યો	બધાવ્યો

પ્રસ્તાવનાનું શુદ્ધિ પત્રક.

પૃષ્ઠ.	પેરેગ્રાફ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧	૫	શરીફા	શરીફ
૩	૨	૩	કલકત્તાખાતે	કલકત્તાવાળા
૩	૨	૧૨	આગ્રાહ	આગ્રહ
૪	૧	૬	લાઇનનાં	લાઇનના
૪	૧	૯	અલકારી	અલકારીક

ચિત્રોનું સુચીપત્ર.

શુદ્ધિ પત્રક.

પૃષ્ટ.	પેરેગ્રાફ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
૧	૧	૬	હોતો	હતો
૭	૨	૧	લૉર્ડ લેકેએ	લૉર્ડ લેકે
૧૬	૧	૧૦	કેટલોક અંશ	કેટલેક અશે
૨૦	૩	૩	બનાવી દેવામાં આવ્યાં છે	બનેલાં જોવામાં આવેછે
૩૦	૧	૨	Bronge	Bronze
૩૧	૧	૮	મામે	સામે
૩૯	૨	૪-૫	તે બધાની ઉપર દેખરેખ રાખનાર લગભગ પાંચ હજાર સ્ત્રીઓ ગ્હેતી	તે બધાની ઉપર દેખરેખ રાખનાર સ્ત્રીઓ રહેતી, અને અંતઃપુરમા સ્ત્રીઓનો સરવાળો કરીએ તો લગભગ પાચ હજાર જેટલો થયા વિના રહે નહી.
૫૬	૨	....	Plan	plan
			Copied	copied
			Claims	claims
			Service	service
૫૬	૨	૫	Sade	Said
૬૩	૧	૧૦	ઝમકવાર	ઝમકદાર
૬૫	લીષ્ટ	૩	Hile	Nile
૬૬	,,	૧	Unkuowr	Unknown

આગ્રાનો ટુંક ઇતિહાસ.

આગ્રાનાં કેટલાંક સ્થળોને પાંડવોના વખતના બતાવવામાં આવેછે, પરંતુ તેમાં કેટલું સત્યછે તે કાંઇપણ સપ્રમાણ કહી શકાય એમ નથી. હાલમાં જ્યાં અકબરનો કિલ્લોછે એ જગ્યા ઉપર બાદલગઢનો કિલ્લો હતો અને તે બાદલસિંહે ઇ. સ. ૧૪૭૫ માં બંધાવ્યો હોતો; એમ કહેવામાં આવેછે. પરંતુ તે માટેના પણ કંઇ ચોક્કસ પ્રમાણ મળી આવતા નથી. આગ્રા નામ કેવી રીતે પડયું તે વિષે ભિન્ન ભિન્ન દંતકથાઓછે. પણ આગ્રા શહેર ક્યારે અને કેવી રીતે વસ્યું તે વિષે કંઇ પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી.

સુલમાન ફારસી જે ઇરાની શાએર (કવિ) હતો; અને જેનું મરણ ઇ. સ. ૧૩૩૧ માં થયું તે ગીઝનીના બાદશાહોની તારીફ (પ્રશંસા) ના અશઆરો (કાવ્યો) લખતાં એક જગ્યામાં આગ્રાનું વર્ણન કરતાં લખેછે કે "મેહમુદે જયપાળ સાથે એક ભારે વિગ્રહ પછી આગ્રાનાં કિલ્લાને ફતેહ કરી લીધો" તારીખ દાઉદી

પુસ્તકનો કર્તા લખેછે કે "આગ્રા જે હિન્દુઓનો એક
મજબુત કિલ્લો હતો મેહમુદે તેને એવી રીતે બરબાદ
(નાશ) કર્યો કે એક ન્હાના ગામડાની માફક તેની સ્થિતિ
થઈ ગઈ" અને સિકંદર લોદીના વખત સુધી તે એવીજ
બરબાદ સ્થિતિમા રહ્યું. એમ પણ કહેવામા આવેછે કે,
મેહમુદે ફીરોજાબાદમાં ચન્દવારના કિલ્લા ઉપર પણ હુમલો
કર્યો હતો, જે ચોહાણ ઠાકોરોનો હતો એ વર્ણનમાં
ચાંદપાલનુ નામ પણ આવ્યું છે, જે એક હિન્દુ સરદાર હતો.
આરવા મુજબ ચાંદપાલ ચંદ્રસેનનો પુત્ર હતો કહેવાયછે
કે આગ્રાના કિલ્લાને ચંદ્રસેને બનાવ્યો હતો, માટે ચાંદપાલ
મેહમુદનાજ વખતમા થયો હોય એમ માની પણ શકાય;
પણ આગ્રાનો કિલ્લો ફતેહ કરી મેહમુદ આગ્રામા રહ્યો
નહીં. લગભગ બે સૈકા સુધી આગ્રા રાજપુતોનાં
કબજામા રહ્યું.

આવ્યા અને મોરી ઠાકર ચિતોડથી કરાવલીઆં ક્યારે આવી વસ્યા તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી.

ઈ. સ. ૧૩૦૦ની શરૂઆતથી ઠાકર લોકોની સ્વતંત્રતા ખુંચવાઈ ગઈ, અને પોરી લોકોનો અમલ થયો. પણ તગલક ખાનદાનના સમયમાં આગ્રાની શું સ્થિતિ હતી તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

તેમુરના હુમલા પછી ગેર વ્યવસ્થા ચાલી તે સમયે ભદોરીયા ઠાકર લોકો સ્વતંત્ર થઈ ગયા, પરંતુ લોદીઓએ પાછી તેઓ ઉપર સત્તા જમાવી હતી. કેટલીક મુદત સુધી એજ પ્રમાણે સત્તા બદલાતી રહી. હરહમેશના કાયમી ઝગડાથી કંટાળી સીકંદર લોદીએ આગ્રામાં કાયમ રહેવાનું નક્કી કર્યું તેણે કિલ્લો તૈયાર કરાવી નવેસરથી પાયો નાંખ્યો. એક ઇતિહાસ કર્તા લખે છે કે, આગ્રા જે એક ગામડાની માફક રહી ગયું હતું; તે જોતજોતામાં મોટું શહેર બની ગયું. સીકંદરા ગામ સીકંદર લોદીનાજ નામથી હાલમાં પણ ઓળખાયછે. અહિં તેણે એક બારાદરી (વેદી) બનાવી હતી. જે હાલમાં પણ સારી સ્થિતિમાં જોવામાં આવેછે, જેમાં અકબર શાહની બેગમ મરીયમ જમાનીની કબર છે.

સીક્રીની ઇમારતો બાંધવાનો આરંભ કર્યો અને કેટલીક મુદ્દત સુધી અકબર ફતેહપુર સીક્રીમાંજ કાયમ મુકામ રાખી રહ્યો.

ઈ. સ. ૧૫૯૯ માં અકબરે ફતેહપુર સીક્રીથી રાજધાની બદલી આગ્રાને રાજધાનીનું સ્વરૂપ આપ્યું. અકબર આગ્રાના કિલ્લામાંજ મરણ પામ્યો; અને બહેશ્ત–આબાદ બાગમાં કે, જે બાગ તેણે સીકંદરામાં બનાવરાવ્યો હતો તેમાં દફન થયો. તેણે પોતાનો મકબરો પોતાની હૈયાતીમાંજ તૈયાર કરાવ્યો હતો પણ તેમાં કેટલુક કામ અધુરૂં રહ્યું હતું તે જહાંગીરે પૂર્ણ કર્યું કે જે હાલમાં જોવામાં આવેછે આગ્રાની જેવી ઉન્નતિ અકબરના સમયમાં થઇ હતી તેવી કોઇના સમયમાં થઇ નહોતી. અકબરે આગ્રામા તો કિલ્લો અને પોતાનો મકબરો તૈયાર કરાવ્યો હતો બાકી તેના વખતની મોટી અને ભવ્ય ઇમારતો વધારે ફતેહપુર સીક્રીમાંજ છે. હિન્દુસ્તાનમાં યુરોપીયનોની અસર પણ અકબરના સમયથી શરૂ થઇ અને ઇ. સ. ૧૬૦૨થી ખ્રિસ્તીઓએ આગ્રામાં કાયમ રહેવા માંડયું. ઇ સ. ૧૬૦૨ માં આગ્રામાં ચર્ચ બાંધવાનું કામ શરૂ થઇ જહાંગીરના વખતમાં પૂર્ણ થયું.

ઇ સ. ૧૬૦૫માં જહાંગીરની તાજપોશી (રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા) આગ્રામાં થઇ. શાહજહાંનની તાજપોશી

પણ આગ્રામાંજ [illegible] હતી, શરૂઆતમાં તો શાહજહાંએ પોતાની રાજધાની આગ્રામાં રાખી પણ પાછળથી તેણે દિલ્હીમાં રહેવા માંડ્યું ઇ. સ ૧૬૩૪માં તેણે શાહજહાનાબાદ (દિલ્હી) નો પાયો નાંખ્યો, અને નવ વરસે શહેર વસી રહ્યું. કહેવાયછે કે શરૂઅતમાં શાહજહાંએ આગ્રાનેજ પૂર્ણ રીતે દેદીપ્યમાન કરવા વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ અહિંના લોકો તેની વિરૂદ્ધ થયા અને પરિણામ શું આવશે તે સમજવાની ગંભીર ભૂલ કરી. શાહજહાંનની ઉદારતા માટે તાજમહેલ સાક્ષી રૂપે છે. તેનો વિચાર હતો કે, શહેરના રસ્તા પહોળા, સીધા અને સુંદર બનાવવા જ્યારે તે પોતાનો વિચાર ન્યાયા માટે અમલમાં ન મુકી

લોકોનું રાજપાટ રહ્યું ત્યાર પછી મરાઠા આવી ફુટયા અને આગ્રા ઉપર ૧૮૦૩ સુધી મત્તા ચલાવી.

ઈ. સ. ૧૮૦૩માં લૉર્ડ લેકેએ આગ્રા ફતેહ કર્યું અને તે પછીથી અત્યાર સુધી બરાબર બ્રિટીશ સરકારના તાબામાંછે.

ઈ. સ. ૧૮૩૩માં આગ્રા પ્રેસીડેન્સી સ્થપાઇ પણ ઇ. સ. ૧૮૩૫માં પ્રેસીડેન્સી તુટીને સંયુક્ત પ્રાંતના લેફટેન્ટ ગવર્નરના કબજામાં આગ્રાને રાખ્યું. ઈ સ. ૧૮૩૫માં લૉર્ડ ઑકલેન્ડ અને ઇ. સ. ૧૮૪૨માં લૉર્ડ એલીમ્બરાએ આગ્રાને પોતાના ચાર્જમાં રાખ્યું; પણ ૧૮૪૩માં લેફટેન્ટ ગવર્નર નિમાઈ આગ્રા લે૦ ગવર્નરના સદર મુકામ તરીકે રહ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૫૮માં ગવર્નમેન્ટનું સદર મુકામ અલ્હાબાદ નક્કી થયું અને દસ વર્ષ પછી હાઇકોર્ટ પણ ત્યાંજ ફેરવાઇ ગઇ ત્યાર પછી આગ્રાની રૌનક વધારે બગડી. એનું નામ કાયમ રાખવાને માટે ફક્ત તાજમહેલ રહી ગયો હવે રેલ્વેની જુદી જુદી લાઇનોનું જંકશન બની આગ્રામાં વેપારની ઉન્નતિ થાય તથા અનેક કળાકૌશલ્ય દ્વારા તેના નામને કદાચ પાછું કાયમ રાખે.

આગ્રા શહેરનું સામાન્ય વર્ણન.

આગ્રા ઉર્ફે અકબરાબાદ હિન્દુઓની ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી પવિત્ર મનાતી યમુના નદીના કિનારા પર શહેનશાહ અકબરની રાજધાની અને હિન્દુસ્તાનના પુરાતન શહેરોમાંનું એક શહેર છે તેની વધારે પ્રખ્યાતિ એટલા માટે છે કે, મોગલરાજ્યના વખતની ઘણીખરી ઇમારતો અદ્યાપિ પર્યંત સારી સ્થિતિમાં વિદ્યમાન છે.

વર્તમાન મનોહર આગ્રા નગરીને બે ભાગમાં વ્હેંચી નાંખી યમુના નદી પ્રવાહિત થઇ રહીછે. યમુનાના પૂર્વ તટપર, પઠાણ સમ્રાટોએ નિર્મિત કરેલી નગરી આવેલ છે. આ નગરી બાબર અને હુમાયુની લીલા ભૂમિ હતી; પરંતુ કરાળ કાળના આક્રમણને વશ થઇ આજે તે સ્મશાન ભૂમિ રૂપે ફેરવાઇ ગઇ છે, તેની

યમુનાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર અપૂર્વ શોભામથી સ્હેલન આગ્રા નગરી આવેલી છે સમ્રાટ અકબરે ઇ સ ૧૫૬૬ માં એ નગરીની સ્થાપનાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું એક અંગ્રેજ મુસાફર કે જેણે મોગલ સમ્રાટોની વિદ્યમાનતામાં ઉક્ત નગરીની મુલાકાત લીધી હતી તે લખે છે કે, "આ નગરી લંડનના જેટલીજ વિશાળછે" ✽

આગ્રા કલકત્તાથી ૮૪૩ માઇલ મુંબઇથી ૮૩૯ માઇલ અને દિલ્હીથી ૧૪૦ માઇલ ઉપરછે અને રેલવેની જુદી જુદી લાઇનોનું જંકશન છે.

સંયુક્ત પ્રાંતનાં બીજા જીલ્લાઓ કરતા આગ્રાની હવા વધારે ગરમ અને ભીનાશ વગરની (સુકી) છે. ઉનાળાની ઋતુ વધારે દિવસ લબાય છે અને એપ્રીલ મહિનાથી લઇને ઓગસ્ટની આખરી સુધી સખ્ત તાપ પડે છે.

વરસાદ હમેશા ઓછા પ્રમાણમાં વરસે છે શિયાળાની ઋતુ અકટોબર માસના છેલ્લા અઠવાડીયાથી શરૂ થાયછે એપ્રીલ, મે અને જુનમાં સખત લૂ વાયછે. અને વંટોળીયા ચઢે છે. જુન માસની આખરે વર્ષા ઋતુ શરૂ થાયછે.

આગ્રા જીલ્લાના હવાપાણી આરોગ્યતાને માટે અનુકુળ અને સારા ગણાય છે. આગ્રામા તાવનું પ્રમાણ

✽ મહાન સમ્રાટ અકબર—પૃ ૧૬૫.

વધારે રહે છે; પણ શીતળા, કોલેરા અને પ્લેગ વિગેરે રોગો ઘણાંજ ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. આગ્રા શહેરની કુલ વસ્તી ૧,૮૫,૪૪૯ માણસોનીછે, * જેમાં લગભગ ૬૦ હજાર મુસલમાનો છે, બાકીના હિન્દુઓ અને બીજા વર્ગના માણસો છે.

મુસાફરો માટે જરૂરી નોંધ.

આગ્રા શહેર રેલ્વેની જુદી જુદી લાઇનનોનું જંકશન હોવાથી બધા મળીને શહેરમાં લગભગ છ સાત સ્ટેશનો છે, માટે હિન્દના કોઇપણ ભાગમાંથી આગ્રા જનાર મુસાફરોએ આગ્રા ફોર્ટ સ્ટેશને ઉતરવું વધારે સગવડ ભરેલું છે. ગુજરાત કાઠીઆવાડથી બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે મારફત આવનાર મુસાફર કોઇ પણ જંકશને ઉતર્યા વગર સીધા આગ્રા ફોર્ટ સ્ટેશને પહોંચી શકેછે.

બી. બી અને રતલામ નાગડા રેલ્વેની મેઇન લાઇનથી આવનાર મુસાફરને બયાના જંકશને ઉતરી જવું પડેછે. ત્યાંથી એક લોકલ ટ્રેન પેસેન્જરોને લઇ આગ્રા ફોર્ટ સ્ટેશને આવેછે.

---

* ઇ. સ. ૧૯૧૧ની વસ્તી પત્રક મુજબ. (અંદાજ પૃ.-૬૧)

જી. આઇ. પી. રેલ્વેની મેઇન લાઇનનું સ્ટેશન આગ્રા કેન્ટોનમેન્ટ છે; અને આગ્રા કેન્ટોનમેન્ટ સ્ટેશને ઉતરવાથી તરતજ એક ટ્રેન (Shuttle Train) તૈયાર હોય છે, તે પણ પેસેન્જરોને આગ્રા ફોર્ટ સ્ટેશને લઇ આવે છે. કેન્ટોનમેન્ટ અને ફોર્ટ સ્ટેશન વચ્ચે ૩ માઇલનું અંતર છે. આટલા અંતરના દરમ્યાન રોજ દસ લોકલ ટ્રેનો દોડે છે. આગ્રા કેન્ટોનમેન્ટ સ્ટેશને ઉતરવાથી લેંડો, ઝુમ, ટાંગા તથા એક્કા ગાડીઓ પણ શહેર અગર છાવણીના હોટલોમાં જવા માટે મળી શકે છે.

કલકત્તા વિગેરે સ્થળોના મુસાફરો જે ઇ. આઇ. (ઇસ્ટ ઇન્ડીયન) રેલ્વે મારફતે મુસાફરી કરી આગ્રા જાયછે તેમને ટુંડલા (Tundla) જંકશને ઉતરી. જવું પડે છે અને ત્યાંથી ઈ. આઈ. બ્રાંચની બીજી ટ્રેનો મારફતે આગ્રા. ફોર્ટ જવાયછે.

આગ્રામાં દરેક કોમના મુસાફરો અહીં ઉતરવાના સાધનો સગવડ વાળાં છે. ફોર્ટ સ્ટેશનની પશ્ચિમે હિન્દુ લોકો માટે હોટલો ખાવા પીવા તથા રહેવાની સગવડ વાળા બનેલાં છે. જ્યાં સાધારણ ભાડાના ઓરડાઓ પણ મળી. શકેછે.

મુસલમાનો માટે કીનારી બજારમાં મોહોમેડન્સ હોટલો પણ નેવીજ રીતની સગવડતા વાળી બનેલી છે તેમજ જુમ્મા મસજીદની પાસે સરા (મુસફરખાના) પણ બનેલી છે.

યૂરોપિયનો અને ધનવાન માણસો માટે અંગ્રેજી સ્ટાઇલના હોટલો આગ્રા સદર (છાવણી) માં ઘણા બનેલા છે જ્યાં દરેક જાતની સગવડ અને સાધનો મોજુદ હોયછે, જેમાં ધનવાનો માટે સીસીલ હોટેલ (Hotel Cecil) અને મધ્યમ શકિતવાળાઓ માટે આગ્રા હોટેલ ઠીક ગણાય છે.

આગ્રામાં શેતરંજી, ઉની તથા સુતરાઉ ગાલીચા અને સંગેમરમરના રમકડાં સારા બને છે અને વખણાય છે. એ વસ્તુઓ લઇ વેચવા સારૂ કેટલાક પરચુરણ ફેરીવાળાઓ ખાસ હોટેલોમા બ્હારના મુસાફરોમાં વેચવા સારૂ અંદર ઘુસી આવે છે. હોટલોના દરવાન વિગેરે નોકરો ફેરીવળાની હામાં હા ભણી અજાણ્યુ મુસાફરોને ખાત્રી કરાવી દે પણ એ માટે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે કારણ કે એ કિમ્મત લગભગ વધુ પડતી હોયછે, માટે એવી વસ્તુ ખરીદ કરવી હોય તો મુસાફરોએ જોહરી બજારમાં

જથ્થાબંધ અને છુટક વેચાણ કરનાર કારખાના વાળાઓની દુકાનેથી ખરીદ કરવી લાભદાયક છે.

આગ્રામાં ટાંગા, એક્કા વિગેરેની સગવડ સારી છે અને તેથી મુસાફરોને જ્યારે જોઇએ ત્યારે તે મળી શકેછે. પરંતુ કોઈ પણ જગ્યામાં જવા માટે એક્કા અથવા ટાંગામાં બેસવા પહેલાં તેના ભાડા વિષે ચોક્કસ ઠરાવી લેવું અથવા કાયદાસર ટાઇમ મુજબના ભાવો નક્કી કરેલા હોય છે તેની વાત કરી લેવી. એમ કરવામાં અજાણ્યા મુસાફર ભુલ કરે તો ગાડીવાનની મરજી મુજબ પૈસા દેવા પડે, અને તેથી ગાડીભાડાનું ખર્ચ વિશેષ થવા સંભવ રહે છે શહેર બ્હાર તાજ, સીકંદરા, એતેમાદુ-દ-દ્દૌલા વિગેરે જગ્યાના ભાડાના દરની તખ્તી ટાંગામાં લગાવેલી હોય છે.

આગ્રાની ઉર્દુ ભાષા સામાન્ય રીતે સારી ન ગણાય, અને તેથીજ જેમ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લખનૌ અને દિલ્હી ઉર્દુ ભાષાના કેન્દ્ર તરીકે ગણાય છે, તેમા કદાચ આગ્રાનો સમાવેશ ન થઇ શકે.

જામે મસ્જીદ.

આગ્રાની જામે મસ્જીદ આગ્રા ફોર્ટ સ્ટેશનની પાસે છે, અને તે એવી તો ભવ્ય મસ્જીદ છે કે, રેલ્વેમા મુસાફરી કરતા મુસાફરોને ઘણે દૂરથી તેના લહેરીયાદાર ઘૂમટો નજરે પડે છે એને ઇ સ ૧૬૪૪મા શાહજાદી જહાનઆરાએ (શાહજહાનની પુત્રી) બંધાવી હતી પાચ લાખ રૂપિયા એની ઉપર ખર્ચ થયેલો કહેવાય છે, અને પાચ વર્ષે તેનુ કામ પૂર્ણ થયુ હતુ એના લહેરીયાદાર ઘૂમટો ઘણાજ આકર્ષક હો/ સુંદરતામા વધારો કરેછે મસ્જીદની બાંધણી મુગલાઇ ઇમારતો જેવી છે પરતુ તેમા પરાણુ કારીગરીનો કેટલોક અશ મિશ્રણ જણાય છે

આગ્રાની ઇમારતો.

ઈસ્લામી બાદશાહોના સમય પહેલાંની તો કોઇ ઇમારત અત્રે એવી નથી કે, જેનું વર્ણન કરવું યોગ્ય ગણી શકાય પરંતુ એમજ કહેવું જોઇએ કે મુગલ બાદશાહોના સમય પહેલાની કોઇ ઇમારત જોવા લાયક નથી. જોકે હાલના સમયની ઘણી ઇમારતો છે, પરંતુ તે સર્વ સાધારણ હોઇ ખાસ વર્ણન કરવા યોગ્ય નથી. ગાઇડ લખવાવાળા તેમાંથી કેટલીક ઇમારતોના વર્ણન લખે છે પણ પ્રવાસીઓને એટલી પુરસદ કયાથી હોય ? કે તે સર્વ જગ્યામાં ફરી શકે. એટલા માટે મારા મતાનુસાર એટલાં પૃષ્ઠો નકામાં કાળાં કરવાં જેવું છે.

વિષયોજ લખીશ કારણ કે, જે વસ્તુની ખુબી જોવાથી. સબંધ રાખેછે તે વાંચનમાં બોજા રૂપ થઈ પડે છે. અને તેમાં રસ પડવાને બદલે કંટાળો આવેછે. જે મુખ્ય મુખ્ય ઈમારતોનું વર્ણન થશે તે નીચે મુજબ છે:—

(૧) જામે મસ્જીદ, (૨) અકબરી કિલ્લો, (૩) તાજમહેલ, (૪) એતેમાદુ-દ-દૌલા, (૫) સીકંદરા, (૬) ફતેહપુર સીક્રી.

આગ્રાનો અકબરી કિલ્લો.

(નોટ—કિલ્લાની અંદર છાવણીના માજીસ્ટ્રેટનો પાસ મેળવી જઇ શકાયછે. માટે મુસાફરોએ પાસ મેળવવો એટલે પાસ જોઇ કિલ્લાની અંદર જવા દેવામાં આવેછે.)

આગ્રા નગરીમાં શહેરની લગોલગ યમુના નદી ઉપર આવેલ મોગલ શહેનશાહતની જાહોજલાલીના પાયા રૂપી આગ્રાનો **અકબરી કિલ્લો** પોતાની પૂર્વ જાહોજલાલીની પુનઃ સ્મૃતિ કરાવતો સેંકડો વર્ષ થયા છતાં પોતાના અસ્તિત્વને જેવીને તેવી હાલતમાં ટકાવી રાખી વિજય પ્રદર્શક તરીકે દષ્ટિગોચર થાયછે. જે નિહાળતાંજ આપણાં નેત્રો સમક્ષ ભરતખંડની ભુતકાળની જાહોજલાલી પ્રત્યક્ષ ખડી થાય છે.

કિલ્લાની ઈમારતને એક તરફ પ્રક્ષાલન કરતી યમુના નદી વહી રહી હતી આજે તે સ્થળે એક

રાજમાર્ગ (સડક) નજરે પડેછે આખા કિલ્લાની ઇમારત
અર્ધ વર્તુલાકારની હોઇ ઘણી ભવ્ય અને સંગીન છે
એ અર્ધ વર્તુલાકારનો વ્યાસ (સીધોભાગ) યમુના
નદીને કિનારે કિનારે લગભગ અર્ધો માઇલ લાંબોછે.
અને આખા કિલ્લાનો ઘેરાવો લગભગ બે માઇલછે.
કિલ્લો શહેનશાહ અકબરના હુકમથી કાસીમખાન
(મીરબેહ્‌) દર્યાઇ ખાતાના વડાએ બંધાવ્યો હતો.
ઈ. સ. ૧૫૬૬ માં એનો પાયો નંખાયો અને સતત
૯ વર્ષના પરિશ્રમ તથા ૩૫ લાખ રૂપિયાના ભોગે તે
બાંધવાનું કાર્ય સંપૂર્ણ કર્યું હતું. આ કિલ્લો લાલ રંગના
પત્થરો વડે બાંધવામાં આવ્યો છે, અને પ્રત્યેક પત્થર
એક લોહ શખલા વડે અન્ય પત્થર સાથે જોડી દેવામાં

અંદરની મુખ્ય ઈમારતો તેના પછીના બાદશાહોએ બંધાવી હતી.

કિલ્લાને ત્રણ દ્વાર (દરવાજા) છે. ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશા તરફ મુખ્ય દ્વાર દિલ્હી દરવાજો, દક્ષિણ ખુણામાં અમરસીંગ દરવાજો અને નદીની તરફ ત્રીજો દરવાજો છે; એ દરવાજો બંધ રાખવામાં આવેછે. કહેવાયછે કે, અમરસીંગ દરવાજો પાછળથી બનાવવામાં આવ્યો હતો. કિલ્લાને ફરતી ખાઇ (પાકી બાંધેલી નહેર) છે. તે બાદશાહ આલમગીરે તૈયાર કરાવી હતી જેમાં જરૂર પડે કે તુરતજ યમુનાનું પાણી ભરાઇ જાય એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. સર્વથી મોટો અને ભવ્ય દ્વાર તે દિલ્હી દરવાજો છે જે શહેરની તરફ ઉત્તર અને પશ્ચિમે છે.

કિલ્લાના દિલ્હી દરવાજાની સામે પહેલાં એક તીરપોલ (ગઢથી વીંટાએલી ઈમારત) બનેલી હતી એમ કહેવાય છે, જે બાદશાહ શાહજહાંએ બનાવી હતી અને તેમાં બજાર ભરાતું હતું. તીરપોલની અંદર એક બારાદરી (બેઠક) પણ હતી, જેને નગારખાનું કહેતા હતાં તેની છત સંગેમરમર (આરસ પહાણ) ની બનેલી

હતી, અને અહિં નિયમિત વખતે નફીરી તથા નગારાં વાગતાં હતાં

દિલ્હી દરવાજામાં દાખલ થઇ આગળ ચાલતાં એક બીજો ભવ્ય દ્વાર નજરે પડેછે જેને "હાથીપોલ દરવાજો" કહેછે. પહેલા એ દરવાજાની બને બાજુએ પત્થરના બે હાથી સવારો સાથે બનેલાં હતાં, ઈસ્લામી ધાર્મિક દૃષ્ટિ મુજબ સજીવન પ્રાણીના પુતળાં રાખવાની મનાઇ હોવાને લીધે શહેનશાહ આલમગીરે તેને તોડી નંખાવ્યા. એ દરવાજાની ઉપર તોપખાનું પણ હતું કિલ્લાની અંદર ઉત્તર ખુણામાં હવે સરકારી મેગેઝીન અને બીજી ફોજી (પલટણી) ઇમારતો બની ગઇ છે, અને તેની ચારે બાજુએ દિવાલોનો ઘેરાવો કરી લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ સાધારણને તેની અંદર જવાની પરવાનગી નથી.

પશ્ચિમ દિશાએ ઉંચા ટેકરા ઉપર જે કિલ્લાની સપાટીનો સર્વથી ઉંચો ભાગછે તે ઉપર અમલદાર વર્ગના ગોરાઓ માટે ક્વાર્ટરસ બનાવી દેવામાં આવ્યાં છે.

દિલ્હી દરવાજામાંથી દાખલ થઇ હાથીપોલ દરવાજો વટાવી એક 'રાજમાર્ગે' આગળ ચાલતાં માર્ગ ધીમે

ધીમે ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર થતો જાયછે. માર્ગની દક્ષિણ દિશાએ સર્વથી પહેલાં જે ઇમારત મળેછે તે મોતી મસ્જીદ (Pearl Mosque) છે તે અકબરના પૌત્ર શાહજહાંએ ચણાવેલી શ્વેત મરમરની અને ચોરસ ચબુતરા ઉપર બનેલી છે આ મસ્જીદમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ઉચી સીડી ઉપર ચડવું જોઇએ. એ સીડી લાલ પત્થરની બનેલી છે. મસ્જીદની ચો તરફ ગઢ આવેલો છે; અને તે પણ સંગે સુર્ખ (લાલ પત્થર) નોજ બનેલો છે. જે પોતાની સાહાઇમાં પણ આનંદ આપેછે મસ્જીદની પૂર્વ અને પશ્ચિમની દિવાલો ૧૮૭ ફુટની છે.

મસ્જીદનું આગણું (ચોક) કે જે ૧૪૨ ફુટ લાંબુ અને ૧૦૦ ફુટ પહોળું છે, તે મકાન મૂળથી લઇને અંત પર્યંત સમસ્ત શ્વેત મરમરથી મઢી લીધેલું છે. તેની ઉપર ત્રણ સડોળ અને નાજુક ગુબજો (ઘુમટો) તથા સુવર્ણ રંગના શિખર (કળશ) છે દરેક ખુણામાં એક મિનાર છે. એના ઘુમટો સંબંધી હ્યુલ સાહેબ લખેછે કે, "તદ્દન કળીઓ માલમ પડેછે કે જે જાણે હજુ ખીલવાની બાકી હોય"* આખી મસ્જીદમાં કારીગરીની તો હદજ કરીછે, તેની હદ બ્હારની સૌંદર્યતા (Classic Beauty)ની

---

* અજેતાજ પૃ. ૧૫.

વારીફ લખવાની લેખીનીમાં તાકત નથી. બસ એમજ જણાયછે કે, સ્વર્ગનું એકાદ મહેલ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર મનુષ્યની બુદ્ધિને આશ્ચર્ય ચકિત કરવાને માટેજ ઉતરી આવ્યું ન હોય ? ×

મસજીદના ચોકની વચમાં એક સુંદર યોગ્ય હોજ બનેલોછે, અને તેની પૂર્વ તથા દક્ષિણ દિશાની વચ્ચે એક ધુપ ઘડીયળ બનેલું છે. ચોકની ત્રણ બાજુએ સુશોભિત દાલાનો (પરસાળો) જોનારની દૃષ્ટિને વિશેષ મોહ પમાડે છે. જેમની ચોડાઇ ૧૧ ફુટ છે. મસ્જીદની બન્ને તરફ હુજરા (પરદાદાર જગ્યા) છે, જે સ્ત્રીઓને બંદગી (પ્રાર્થના) કરવા માટે બનેલાં હશે કેમકે તેમાં પત્થરની બારીક કોતર કામની જાળીઓ લાગેલી છે. એ

તુલના કરી શકું એવું કોઈ મકાન મેં હજી સુધી જોયું નથી"*

શાહજહાંએ એ મસ્જીદ બાંધવાનું કાર્ય ઇ. સ. ૧૬૪૮ માં શરૂ કરાવ્યું હતું અને ઇ. સ. ૧૬૫૫ માં ૭ વર્ષે બાંધકામ પૂર્ણ થયું હતું. એનો ઉપર ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થએલો કહેવામાં આવેછે. જે હાલમાં ત્રણ લાખ વખત એનો ઉપરથી ઓવારી નાંખી દેવાનું મન થાય છે.

એ મસ્જીદ સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં ડાક્ટર હંટર સાહેબ લખેછે કે, "ઘણુંકરીને પૃથ્વીમાં સર્વ કરતાં વિશુદ્ધ અને મનોહર ઉપાસના ગૃહ આજ હશે"× પારદના જેવી શુભ્ર અને સ્વચ્છ દિવલો નયનને અને મનને એવી તો રંજીત કરેછે, કે તેનો એકાએક ત્યાગ કરીને આગળ જવાનું મન થાય નહીં.

ફેરગ્યુસન સાહેબ જણાવેછે કે, તેમણે આવી સાફ અને સુંદર ઇમારત કવચીતજ જોઇ હશે, કે જે આ કિલ્લા માંયેનો અકબરની ઇમારત સાથે સરખાવતાં અજાયબી ઉત્પન્ન કરેછે."

---

* સમ્રાટ અકબર પૃષ્ટ ૧૬૬.

× " " "

"I hardly know, any where, of a building so perfectly pure and chegant or one that forms such a wonderful contrast with the buildings of Akbar in the same palace" *

મોતી મસ્જીદમાંથી નીચે ઉતરતાં સામે પૂર્વ દિશામાં એક પાકી દિવાલ છે, અને તે નદીની બાજુના દરવાજા સુધી પહોંચે છે જેને 'દર્શન દરવાજો' કહે છે.

મસ્જીદની સામેની સડક દક્ષિણ બાજુએ મહેલાતો સુધી જાય છે. સડકની જમણી બાજુએ એટલે મસ્જીદની પશ્ચિમ તરફ જમીનનો એક ખુલ્લો ભાગ નજરે પડે છે જ્યા પહેલાં એક ચોક બનેલો હતો; તેમાં થઇને મહેલોમાં દાખલ થવાતું એ ચોકની પશ્ચિમમાં 'મીના બજાર' હતું; જ્યાં ઝવેરાતની ખરીદ તથા વેચાણ થતું

મસ્જીદની સામેની સડકથી દક્ષિણ તરફ આગળ ચાલતાં મોટું મેદાન (જે મહેલોનો મોટો ભાગ) છે જેની લંબાઇ ૫૦૦ ફુટ અને પહોળાઇ ૩૭૦ ફુટ છે.

---

* History of Indian and Eastern Architecture, by James fergusson P 600,
(આગ્રા-દીલ્હી પૃ. ૨૩)

તેમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ એ ચોકની પૂર્વ દિશામાં 'દિવાનેઆમ' (**Hall of Public Audience**) અથવા દરબાર ગૃહ આવેલું છે. બાકીની ત્રણ દિશાઓમાં કેટલાએક નાના મોટા ઓરડાઓ આવેલાં છે. દિવાનેઆમ અંદરથી ૧૯૨ ફુટ લાંબુ અને ૬૪ ફુટ પહોળું છે. સમસ્ત ગૃહ શ્વેત મરમરના પત્થર વતીજ નિર્મિત છે, તેની ભવ્યતા વિષે તો દેખીતુંજ છે જે માટે કંઇ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી તેની પૂર્વ તરફ એક ગઢ અને બાકીની ત્રણ દિશાઓ તદ્દન ખુલ્લી છે. અનેક મનોહર સ્તંભો ગૃહમાં ઉભા રહી; ગૃહની શોભા અને ગંભીરતામાં વૃદ્ધિ કરેછે. ગૃહની પૂર્વ તરફ મધ્ય સ્થળે શ્વેત પ્રસ્તરની એક 'સેહદરી' (**Imperial Balcony**) અથવા વેદી બનેલીછે જેમાં તખ્તેશાહી* દરબારના મોકા ઉપર રહેતું તે વેદી ઉપર દરબાર ગૃહમાંથી ચડી શકાય એવી વ્યવસ્થા છે, તેમ જનાનખાના અને મહેલો (અંતઃપુર)માંથી એક સીધો માર્ગ આવેછે અને તે માર્ગેજ બાદશાહો આવી અત્રે તખ્તેશાહી (સિંહાસન) ઉપર બેસતાં તખ્તની

---

* મોગલ શાહેનશાહ દરબારમાં બીરાજતાં તે વખતનો દમામદાર દેખાવ ફ્રેંચ મુસાફર બર્નીઅર પોતાની Travels in the Mogul Impire Vol I. P. P. 305-307માં ચીતારેછે. (આગ્રા-દિલ્હી પૃ ૨૪.)

બેઠક સામે નીચે એક આરસ પહાણની ચોકી અથવા બેઠક છે જેની ઉપર વજીરે (પ્રધાનો) બાદશાહ સન્મુખ કાગળો વગેરેનો રજુઆત કરતા હતા.

કહેવામાં આવેછે કે વજીરો પાસેથી કાગળો અને દરખાસ્તો સહી કરવા માટે બાદશાહ આગળ સોનાની સાકળ મારફતે ખેચીને પહોચાડવામા આવતાં તખ્તની બેઠક એટલે સેહદરીની બને તરફ "ઝરૂખા" છે. જ્યાંથી પરદામાં રહી બેગમો દરબારની કાર્યવાહી બેઠાં બેઠા નિહાળતી હતી

દિવાનેઆમ તો શાહજહાંનેજ બધાવ્યો હતો પરંતુ કહેવામાં આવેછે કે, આલમગીરની ગાદીએબેઠકની ૨૭મા વર્ષની જ્યુબીલી ઉજવાઇ ત્યાં સુધી એનુ કામ સમાપ્ત થયુ નહોતું. ધારવા મુજબ અકબરનુ દિવાનેઆમ એજ જગ્યા ઉપર હતું, જેને તોડી નવુ બનાવવામાં આવ્યુ હતુ. અકબરના સમયની બીજી પણ કેટલીક ઇમારતો એવીજ રીતે તે પછીના બાદશાહોએ તોડી નવી બનાવી હતી.

દિવાનેઆમની પાસે જે. આર કોલવીન સંયુક્ત પ્રાન્તના લે. ગવરનર સાહેબની કબર છે. જેઓ ઇ. સ. ૧૮૫૭માં મરણ પામ્યા હતા × એની સામે એકજ

× આગ્રા દિલ્હી પૃ. ૨૨

પત્થરમાંથી કોતરી કાઢેલુ એક પવાલું ચખેલુ હતું. જે પાંચ ફુટ ઉંચુ અને આઠ ફુટ પહોળું તથા ઘેરાવો ૨૫ ફુટ છે. એની ઉપર બહારની તરફ કાંઈક ટુટ્યા ફુટ્યા અક્ષરમાં ૧૦૧૯ મને હીજરી લખેલુ જણાય છે તે પવાલા વિષે કહેવાય છે કે જહાંગીરને ન્હાવાનો હોજ હતો જે "હોજે જહાંગીરી" નામે ઓળખાયછે પરંતુ અમત વાત એમ જણાય છે કે તે ભેટ તરીકે કોઈ તરફથી બાદશાહને આપવામાં આવ્યું હશે, કેમ કે આટલું મ્હોટું પવાલુ જે એક પત્થરમાંથી કોતરી કાઢેલું છે એ નવાઈ જેવી વસ્તુ ગણી શકાય. એની બહારની બાજુ એ ઘણુંજ કીમતી કામ બનેલુ હતું. જે હાલમાં ખરાબ થઈ ગયું છે. હાલ એ પવાલુ જહાંગીરી મહેલની સામે રાખવામાં આવેલુ છે.

ચોકની બહાર પશ્ચિમ બાજુએ ઉંચાણવાળી જગ્યા પર એક મહેલના કાંઇક અવશેષો હાલમાં નજરે પડેછે. જેનુ નામ "સલીમ ગઢ" હતું. એ મહેલને જહાંગીરના નામ સાથે સંબોધી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેછે. પરંતુ એ ઇસ્લામશાહે તૈયાર કરાવ્યું હતુ. ×

દિવાનેઆમની ઉત્તર અને પશ્ચિમ વચ્ચેના ખુણા પાસે એક દરવાજો છે. જેમાં "જનાના મીના બજાર" છે.

× અર્જેતાજ પૃ. ૧૭

તેની ઉપર એક ઘણીજ ખુબસુરત આરસ પહાણની ગોંખ (ઝરૂખો) છે. અહીંથી બેગમો ઝવેરાત, દાગીના, અતલસ, કીનખાબ વિગેરે સોદાગરો પાસેથી ખરીદ કરતી હતી. કેમ કે એ ખરીદ વેચાણ કોઇ કોઈ પ્રસંગેજ થતું. અને ઘણેભાગે બજાર ખાલીજ પડયું રહેતું; તો કેટલીક વખતે મહેલોનાં રહેવા વાળાઓને બજારની નકલ ઉતારવાનું મન થતું. એવા મોકા ઉપર વજીરો, અમીરોની સ્ત્રીઓ, છોકરીઓ દુકાનદાર બનતી અને બેગમો તથા બાદશાહ સલામત પોતે ખરીદદાર (ગ્રાહક) બની નીકળતાં લેવડ દેવડનો બજાર જોશમાં જામતો કોઇ દુકાન ઉપર બાદશાહ ઉભાછે. અને કોઇ વસ્તુની કીમત કરવામાં બે ચાર પૈસાની વધઘટ માટે વાદ વિવાદ કરી રહ્યા છે. અને તે સૌંદર્યની દેવીઓ નાઝનખરા સાથે કહી રહી છે. "જાઓ જાઓ જ્યાં તમને કમતી

નજરેજ નથી આવતો પણ જ્યારે સોદો પતી જતો અને તે વસ્તુની કીંમત અમુક રૂપીયા નક્કી થઇ જતી ત્યારે રૂપીઆની જગ્યાએ અશરફીઓ આપવામાં આવતી. જાણે ભૂલથી દેવાઈ ગઇ હોય ! * મતલબકે એવી રીતે આનંદ કરતાં એ મીનાબજારની પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ખુણાની ઉપર **"નગીના મસ્જીદ"** છે. એ મસ્જીદ શુધ્ધ આરસ પહાણની બનેલી છે. એને શહેનશાહ આલમગીરે બેગમો માટે બનાવી હતી મસ્જીદ પરદાદાર છે અને ઠેઠ જનાનખાના સુધી આખો રસ્તો પરદાદાર બનેલો છે. કહેવામાં આવેછે કે, શાહજહાન ગાદીથી અલગ થયા પછી એજ મસ્જીદમાં ઇશ્વર ભકિતમાં મશગુલ રહેતો.

દરબારે આમની પાછળ **"મચ્છીભુવન"** (**Fish Palace**) છે. મચ્છી ભુવનનો મુખ્ય દરવાજો જનાના મીનાબજારમાં થઇને છે. એ દરવાજાનાં કમાડ (બારણાં) જેને શહેનશાહ અકબર ઇ. સ ૧૫૫૭ માં ચિતોડના

નોટઃ—

* વાંચકોએ જાણવું જોઇએ કે તે વખતે રૂપીઓ અને અશરફી (મહોર) આકારમા બને લગભગ બરાબરજ થતાં જેમણે પહેલાના સીક્કા જોયા છે. તેઓ એ માટે સદેહ નહી કરે. (અર્જેતાજ પૃ. ૧૮)

કિલ્લાને ફતેહ કરી તેની યાદગીરી તરીકે લઈ આવ્યો હતો. એ કમાડ જસત (B ૧૯)માં છે તેને ઘણે ભાગે હમેશા બંધ રાખવામાં આવે છે. અહીંથી આગળ વધી એક બીજા ચોકમા પહોંચાય છે. જ્યા સમયના વિચિત્ર પણાનો નમુનો નજરે પડે છે.

અહીં એક મંદિર છે. જે ભરતપુરના રાજાએ પોતાના સમયમાં બનાવ્યું હતું; હાલમા એ "મંદી રાજા રામ રતન" ને નામે ઓળખાય છે.

વચમાં જે હોજ છે તેમાં માછલીઓ છુટી રહેતી હતી. એની અંદર જમનાજળ નાથે માછલીઓને દાખલ કરી બાદશાહી કુટુંબના માણસો માછલીના શીકારની ગમ્મત મેળવતા. તેની ઉપર એક છત્ર (Canopy) બનાવવામાં આવ્યું હતું જેને રગ બેરંગી કાચોથી મઢી લેવામાં આવ્યું હતું. અને ફોસફરસની રોશનીથી ચંદ્ર તારા વગેરેના પડછાયા પાણી ઉપર પડી ઘણોજ રમણીય દેખાવ લાગતો. જે છત્ર હાલમાં હૈયાત નથી.

* મારબલની એ મચ્છીભવનની ટાંકીને ભરત-પુરના રાજા સુરજમલે નુકસાન પહોચાડી ખરાબ કરી હતી. પણ હિંદના આગલા વાઈસરૉય લોર્ડ મેયો

* આગ્રા દીલ્હી પૃ. ૨૫

તથા લૉર્ડ નોર્થબ્રુકે એ તેમજ દીવાનેઆમને મરામત કરાવી સારી હાલતમાં મૂક્યાં છે. ભુવનની લંબાઇ પહોળાઇ ૧૫૦ ફુટ અને ૨૦૦ ફુટ છે. કોઇ સમયે તેનો ચોક-હોજ તદ્દન આરસ પહાણનો હતો. જેમાં ફુલોની ક્યારીઓ હતી. પાણીની નીકો, ફુવારા, અને માછલીઓનાં હોજ બનેલાં હતાં એ બધો સામાન જાટ લોકો લુંટ ઘસીટ કરીને 'ડીગ' (ભરતપુર સ્ટેટની પુરાણી રાજધાની) માં લઇ ગયા. તખ્તની સેહદરીની સામે જે દિવાનેખાસની પાસેની છત હાલમાં ખુલ્લા મેદાનની હાલતમાં નજરે પડે છે. તેની ઉપર તે સમયે ઘણીજ રોનકદાર ઇમારત બનેલી હતી જેનો સંબંધ દિવાનેખાસની સાથે હતો. તે પણ જાટ લોકો તોડીને લઈ ગયા. દરબારે આમની લગોલગ એક આરસ પહાણનું મકાન છે. જેની બન્ને તરફ બે નાના ઘણાજ સુંદર હુજરા છે. એ મકાનનાં બધા આરસપહાણ રાજા સુરજમલ કસ્બે 'ડીગ' પોતાની રાજધાનીમાં લઇ ગયો હતો એમ કહેવાય છે. *

દિવાનેખાસની છત ઉપર બે **"સંગીન તખ્તો"** રાખેલા છે. જેમાંથી એક આરસપહાણનો મચ્છીભુવની તરફ છે, અને બીજો સંગેમુસા (કસોટીનું કાળું પત્થર) નો

* અર્જેતાજ પૃ ૨૦

છે. જે નદીની તરફ પૂર્વમાં છે અને ૧૦ ફુટ ७ા ઈંચ લાંબુ અને ૯ ફુટ ૧૦ ઇંચ પહોળું અને જાડાઈ ૬ ઈંચની છે. તેના પાયા ૧૬ ઇંચના છે. તખ્તની ચારે બાજુએ ઉપસેલા અક્ષરમાં લખાણુ છે. જેમાં જહાંગીરની તાજ-પોશી (રાજ્યાભિષેક) ની ક્રિયાનું વર્ણન છે. તેમાં જે તારીખ લખેલી છે. તેથી એટલું જણાઇ આવે છે કે અકબરના મરણનાં ત્રણ વર્ષ પહેલાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરવામાં આવેલી હતી તેનું કારણ એ છે કે તેના આખરી વખતમાં જહાંગીર બાગી (બળવાખોર) થઇ ગયો હતો અને અલ્હાબાદમાં સ્વતંત્ર પણે હકુમત ચલાવતો હતો. અર્જેતાજનો લેખક એ તખ્તને જહાંગીર ત્યાંથી પોતાની સાથે લાવેલો હશે એમ જણાવે છે. કેમ કે એ લખાણુ સાથે બે બીજા પણ કુતબા (લેખ) કોતરેલા અક્ષરમાં છે જેમાં જહાંગીરની શહેનશાહીના પુરા ઇલ્કાબો લખેલા છે તે પરથી માલુમ પડે છે કે જ્યારે અકબર પછી જહાંગીરની તાજપોશી થઇ તે વખતે એ કુતબા વધારવામાં આવ્યા છે.

જ્યારે આગ્રા ફતેહ કર્યું અને કિલ્લા ઉપર કબજો કર્યો પછી તેમના રાજાએ એ તખ્ત ઉપર બેસવાને કદમ મુકતાં તે પત્થરમાં ફાટ પડી અને તેમાંથી લોહીની ધારા વહેવા માંડી. *

"હમ્મામેશાહી" (Kings Baths) ખુલ્લા છતની એક બાજુએ દિવાનેખાસની બરાબર સામે હમ્મામ છે. જેમાં પાણી બહારના કુવામાંથી આવતું હતું. જે એ જગ્યાથી ૭૦ ફુટ નીચે હતું "દિવાનેખાસ" (Hall of private Audience) અથવા મંત્રણા ભુવન ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં શાહજહાંએ બંધાવ્યું હતું. તેની લંબાઈ ૬૫ ફુટ અને પહોળાઈ ૩૪ ફુટ તથા ઉંચાઇ ૨૨ ફુટ છે. આખી ઇમારત સફેદ આરસ પહાણ મધ્યે મુઢી લીધેલા અને સુવર્ણાલંકૃત તથા રંગીન મારબલથી સજ થઇ છે. તેની તારીફ લખવી સોના ઉપર ઢોળ ચડાવવા બરાબર છે. તેની છત આશ્ચર્ય ચકિત્ કરી નાંખે છે, તેની ઉપર ફુલબુંટાનું કામ ઘણુંજ મોહક છે. છત સંબંધી એટલું કહી દેવું અસ્થાને નહી ગણાય કે પહેલાં જે છત હતી તે સંગેમરમરની બનેલી હતી. પરંતુ ખીસ્માર (ખરાબ) હાલતમાં થઇ જવાથી તેની મરામત આપણી બ્રીટીશ સરકારે મોટે ખરચે કરી રોનક

---

* અર્જેતાજ પૃ. ૨૦–૨૧.

સજીવન કરી છે * અસલ પુરાણી છતમા હિવાલોની આફ સોનેરી અને રગીન કામ હતુ હાલની છત સાદી છે

"જનાના મસ્જીદ" મચ્છી ભુવનના ઉપરના મજલાની દક્ષિણે જે દાલાન (પરસાલ) છે તેના છેડ ઉપર દિવાનેખાસની પાસે દક્ષિણ બાજુએ એક દરવાજો છે. જેની અદરથી એક રસ્તો સીધો જાયછે એ રસ્તે એક નાની સરખી મસ્જીદમા પહોચાય છે જે સગેમરમરની બનેલી છે. અને તેમા મુસલ્લા (નીમાજ માટે ઉભા રહેવાની જગ્યા) સગેમરમર તથા ખટ્ટુ (પીળા રગનો પત્થર) ના બનેલા છે

જે રસ્તો ડાબી તરફ દિવનેખાસની પાછળ થઇને જાય છે તેમાથી સીડી ઉતરી એક ઇમારતમા પહોચાય છે તે દિવાનેખાનથી પૂર્વ દિશા તરફ છે, તેનો એક દક્ષિણ બાજુનો દરવાજો મહેલસરા (અતપુર) તરફ ઉઘડે છે અહિ કિલ્લાની દિવાલ સીધી હોઇ કઇક વાકીને બહાર પૂર્વ ત - નીકળી ગઇ છે અને એવી રીતે એક ભાગ નીકળી આવ્યો છે તેની સામે એક બુરજ (દુર્ગ) નજરે પડે છે તેને "સમન બુર્જ" અથવા જસમાઇન ટાવર "Jusmine Tawer" કહે છે એ પણ સગેમરમરનો બનેલો છે, ત્યાથી નદી દેખાયછે

---

* અર્લ નોથ બ્રુક મોટે ખરચે તેની રોનક સજીવન કરી છે (આથાર ઉસ્સનાદીદ પૃ. ૨૫.) (અર્જતાજ પૃ ૨૧)

તેની ઉપર રંગીન અને કીમતી પત્થર વાળી કારીગરીની ઢબથી એમ જણાય છે કે, એ ઈમારત દિવાનેખાસથી પહેલાં બનેલી છે. એટલે જહાંગીરે નુરજહાનને રહેવાની ખાસ જગ્યા તરીકે રાખી હતી.* કહેવાયછે કે, એજ સમન બુર્જમાથી એક વખતે બાદશાહ જહાંગીરે ઇદનો ચંદ્ર જોઈ આ મીસરો (ન્યુન ચરણ *Hemi Stitch*) કહેલ હતો :—

"હિલાલે ઈદ બર અવજે ફલક હો વયદા શુદ"
(ઇદનો નવો ચંદ્ર આકાશની ઉંચાઇ પર દેખાયો)

નુરજહાં પાસેજ હતી તરતજ જવાબમા કહ્યું :—

"કલીદે મયકદા ગુમગશ્તા બુદ પયદા શુદ"
(શરાબખાનાની ચાવી જે ખોવાઇ ગઈ હતી તે પાછી મળી)

અર્થાત્—રમઝાન મહિનામાં મુસલમાનોમાં જે દારૂડીઆઓ હોય છે. તે પણ શરાબ મદીરા પીતા નથી. એટલે શરાબ ખાતું બંધ થઇ જાય છે. ત્રીસમી રમઝાને જ્યારે ચાવી રૂપી ચંદ્ર દેખાય છે. ત્યારે રોજા ખલાસ થાય છે. એટલે ચંદ્ર જોતાજ લલકારે છે કે લાવ શરાબ. (જહાંગીર પણ શરાબ પીતો હતો.) તે પછી મુમતાજ મહાલ પણ એમાંજ રહી અને એજ જગ્યાએ શાહજહાન પોતે

* આજે તાજ પૃ ૨૨

પણ મુમતાજ મહાલના મરણ પછી રહેતો હતો, કે જેમાં તેની પ્રિય બેગમનો રોઝો હમેશાં નજરે પડતો રહે. શાહજહાંએ મરણની છેલ્લી ઘડીએ પણ એજ સમનબુર્જમાં તેની વહાલી બેગમની કબર તાજમહેલ જોતાં જોતાં તા. ૨૬મી રજબ હીજરી ૧૦૭૬ (૨૨મી જાન્યુઆરી ૧૬૬૮) ને સોમવારે પોતાનો પ્રાણ છોડયો હતો. * શાહજહાંનની લાશને કફન દીધા પછી સમનબુર્જની નીચે જે દરવાજો છે અને હાલમાં બંધ રહે છે. એ દરવાજેથી જનાઝે (અરથી) કાઢી શેરહાજી દરવાજો જે એની સામે છે અને હાલમાં બંધ છે, ત્યાંથી કિલ્લાની બહાર લઇ ગયા હતા. અને તાજમહાલમાં મુમતાજ બેગમની કબરની જમણી બાજુએ લાશને દફનાવવામાં આવી હતી.

સમનબુર્જની સામે એક ઘણોજ સુંદર હોજ બનેલો છે. અને ચોકની એક બાજુએ સફેદ અને કાળા આરસ પહાણની "પચ્ચીસી (શેત્રંજ)" બનેલી છે. જે ઉપર જીવંત પાસાથી રમત રમાતી હતી. એટલે દાસીઓને જુદી જુદી જાતનાં રંગીન કપડાં પહેરાવી પાસાના ખાનામાં બેસાડવામાં આવતી, અને એવી રીતે પચ્ચીસી રમાતી. નદીની તરફ સમનબુર્જમાં

* મિરાતે આલમગીરી પૃ ૨૧૨

તરેહવાર આરસપહાણુની જાળીઓ લગાવવામાં આવેલી છે સમનબુર્જમાથી નીકળી દક્ષિણ બાજુએ એક બીજા ભાગમાં દાખલ થવાય છે જે "ખાસ મહેલ" (Private Palace) અથવા આરામગાહનો ભાગ છે એ મુજબ બીજી બાજુએ પણ છે એ ભાગો પોતાની ખુબીમાં ઘણાજ આકર્ષક છે. અને મધ્યા કાળના સમયે જ્યારે તડકો વધારે ન હોય તે વખતે ઘણાજ સુદર દેખાય છે અહિથી જમનાના વહેતા પાણીનો દેખાવ આનન્દમા વધારો કરે છે અને પશ્ચિમ તરફ "અંગુરીબાગ" તેની સુદરતામા વધારો કરે છે. એ ટાકપે મહેલો પૈકી બીજા મહેલો જોતા હાલની રહેવાની રીતી અને ઇમારતોની બનાવટ ઉપરથી વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, કે એ મહેલમા બાદશાહ અને બેગમો કેવી રીતે રહેતા હશે ? તે બીલકુલ સમજમા નથી આવતું કે, શિયાળા ઉનાળા અને વર્ષા ઋતુમા એવા પહેળા ઓરડા જેને દરવાજા વગેરે કાઈ નથી એવા કીંમતી મહેલોમાં કેવી રીતે રહી શકતા હશે ? કઇક વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે, પરદાઓથી હીફાજત (રક્ષણ) કરવામાં આવતી હશે. સમય અજબ જેવી રીતે બદલાતો જાય છે કદાચ હવે પછીની દુનીયા હાલની રેહણીની રીતીને આશ્ચર્યથી જુએ પરતુ હવે આગળ ચાલો ' અપરામ્ રહી મહેલોના સ્વપ્ના જેવા " જેવી વાત ઠીક નથી

"આરામ બાદ" (A Boad of Rest) ની અંદર બે તાકચાં (ગોખલા) બનેલા છે. તેમાં બાદશાહ તૈમુરથી લઇને મોગલ ખાનદાનના બધા બાદશાહોના ફોટાઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. જે જાટ લોકોની લુટમાં ચાલ્યા ગયા એમ કહેવાય છે. દિવાલોમાં ચારે બાજુએ ઘણાજ પવિત્ર અશઆરો (કાવ્યો) લખેલાં છે. એ અશઆરોમાંથી મહેલ બાંધવાની તારીખ ઇ. સ. ૧૬૩૬ નીકળે છે. વચમાનો મોટો ઓરડો ૭૦ ફુટ લાંબો અને ૪૦ ફુટ પહોળો છે, અને એટલોજ મ્હોટો સામે દાલાન છે. જેની સામે ઘણોજ સુશોભિત હોજ છે.'

"તેહખાના" ખાસમહેલની દક્ષિણમાં એક પત્થરની નીસરણી છે. જે તેહખાના (ભોંયરા) માં ઉતરી ગઇ છે. એ તેહખાનામાં ઘણા ઓરડા ભુલભુલામણી જેવાં બનેલાં છે. *

એમાંનો પહેલો ઓરડો જનાનખાના ઉપર ચોકી કરનાર સ્ત્રી પહેરેગીરો માટે (Guard Room) હતો એમ કહેવાય છે. × દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચે એક બીજી ઇમારત છે જેમાં એક વાવ છે એમ કહેવામાં આવે છે કે, એ પ્રમાણેની વાવ તે વખતે ઘણે ભાગે બનાવવામાં આવતી કિલ્લાની બહાર પણ એવી વાવ

* અજેતાજ પૃ ૨૫
× Three days at Agra P 56

મ્હેલાં અમીર ઉમરાવોની બનાવેલી હતી. પરંતુ હાલમાં તે નહિ જેવી થઇ ગઇ છે. એ તેહખાનાની લગોલગ જેલખાનું અથવા કારાગૃહો પણ છે. જ્યાં ગુનેહગાર બદમાશ દાસીઓ અને નાલાયક ગુલામોને ચુપકીથી મારી નાખી તેની લાશોને પરદાને રસ્તે જમના નદીમાં વહેતી કરી દેવામાં આવતી એમ કહેવાય છે. * આ ભોંયરાને લોખંડના દરવાજાથી બંધ કરી કોઇને અંદર દાખલ કરવામાં આવતા નથી +

શાહી જનાનખાના (હરમ) વિષે કહેવામાં આવેછે કે જનાનખાનાની વ્યવસ્થા કાયદા પૂર્વક રાખવામાં આવતી. દરેક સ્ત્રીને પોતાનો ઓરડો અલાહેદો આપવામાં આવતો. અને તે બધાની ઉપર દેખરેખ રાખનાર લગભગ પાચ હજાર સ્ત્રીઓ રહેતી અને તેઓને જુદી જુદી ટુકડીમાં વહેચી નોકરી સોપવામાં આવતી દરેક ટુકડી ઉપર એક સ્ત્રી દારોગો (ઓફીસર) રાખવામાં આવતી. દરેક સ્ત્રીને તેની લાયકાત પ્રમાણે પગાર મળતો. જનાનખાનાના ખરચાનો હિસાબ કિતાબ માટે એક મુશરીફ રહેતો જનાનખાનાની અંદર જે સ્ત્રીઓ ચોકીદારી કરતી એમાની ભરોસા પાત્ર સ્ત્રીઓને બેગમોના ઓરડાની ચોકીદારી સોંપવામાં આવતી વગેરે. એ સબધી ઉલ્લેખ કરતાં આઇને અકબરીનો હવાલો આપી "ધી ડેઝ એટ આગરા" નામના પુસ્તકમાં

---

* અર્જેતાજ પૃ. ૨૫. + આચા દોઙ્હી પૃ ૨૭.

નીચે મુજબ વર્ણન કરવામા આવેલ છે :—

The *Aini Akbari* records the rules Governing the imperial harem an enclosure of such immense extent as to contain a room for each woman to a number exceeding five thousand. They are divided into companies and a proper employment assigned to each individual Over every company a woman is appointed Darogha. *One is selected* to command the *whole in* order that the offices of the harem may be conducted with the same regularity, and good government as the other department of state. Every one receives a salary equal to her merits Ladies of the first quality receive from Rs 1610 down to Rs 1,028 *At the grand gate is stationed* a Mushriff to take accounts of the harem expenditure.

The inside of the *harem is guarded by* women, of whom the most trustworthy are posted about the gate of the Royal apartments Immediately outside the gate watch the eunuchs,

and, at a proper distance, the Rajputs Besides, all these precautions, His Majesty depends on his own vigilence.

Manucci describes Jahan as protected by an Amazon guard of fierce Tartar women, expert in the use of bows and arrows, and ready to fight to the death in his defence.

(Three Days At Agra)

by

Lieut.-Col H. A. Newell, F. R. G. S. Page 59-60

"અંગુરીબાગ", ખાસમહેલની સામે પશ્ચિમ બાજુએ છે. તેની ત્રણ તરફ દાલાનો (પરસાલ) ઓરડા છે. જે ધારવા મુજબ અકબરના જમાનાનું જનાનખાનું છે. એ બાગ મોગલ સમયનો ઉત્તમ નમુનો છે. એમાં બધી ક્યારીઓ નિયમ પૂર્વક પત્થરની બનેલી છે. અને વચલા હોજથી ચાર ફાંટા ચારતરફ ચાલ્યા ગયા છે. કહેવામાં આવેછે કે અંગુરીબાગના સોંયતળીઆમાં જે મટોડી પુરવામાં આવેલી તે ઘણી કીમતી હોઇ કાશમીરથી લાવવામાં આવી હતી અંગુરીબાગની લંબાઈ ૨૩૫ ફુટ અને પહોળાઇ ૧૭૦ ફુટની છે.

"શીશમહેલ" (Palace of Mirrors)

અંગુરીબાગની ઉત્તરે ખાસ મહેલની પાસેથી એક રસ્તો શીશમહેલમાં ચાલ્યો જાયછે. એ બેગમોનું ગુસલખાનું (ન્હાવાની જગ્યા—Bath Room) હતું. પહેલો ઓરડો બાદશાહની બેગમો વગેરે માટે પોષાક કરવા (Dressing Room) માટે અને બીજો ઓરડો ગુસલખાના તરીકે વપરાતો હતો. શીશમહેલમાં જે આરસ પહાણના ચોકઠાં લાગેલાં હતાં તે નીકળી ગયાં છે. પરન્તું એ બન્ને ઓરડાની દિવાલો તથા છતને સુંદર ઝળકતા ન્હાના ગોળકાચોથી દીપાયમાન બનાવ્યાં છે. છતાં એક દિવાસળી સળગાવી જોતાં આખો ઓરડો પ્રકાશિત થઈ ન વર્ણવી શકાય એવી ઝળક આપે છે,

ઘણોજ, ફેર છે. પોતપોતાની ખુબીમાં તો બન્ને ઇમારતો ઘણીજ સુંદર છે. પરંતુ શાજહાનની ઇમારતોમાં નજાકત (નાજુકપણું) છે. અને જહાંગીરની ઇમારતોમાં મજબુતીનો ખ્યાલ વધારે રાખવામાં આવેલો છે. પરન્તુ જહાંગીરી મહેલનો પ્લાન અકબરેજ કરેલો હશે એમ સમજાય છે. જહાંગીરના નામથી એ મહેલ ઓળખવામાં આવે છે. પરન્તુ તે બાંધવાનું કામ અકબરનાજ સમયમાં આરંભાયું હતું. અને એ મહેલ બાંધવામાં તેજ કડીઆઓ અને કારીગરો રોકવામાં આવ્યા હતા, કે જેઓએ ફતેપુર સીક્રીના મહેલો બાંધ્યા હતા. આગ્રાના કિલ્લામાં લગભગ બે જાતની ઇમારતો અદ્યાપિ મોજુદ છે. અકબરની ઇમારતોમાં મોટાઈ અને ભવ્યતા દેખાય છે. અને શાહ-જહાનની ઇમારતોમાં નજાકત (નાજુકાઇ) તથા સુંદરતા દેખાય છે. અકબરની ઇમારતોની બાંધણીમાં હિન્દુ ઢબ દેખાય છે. અને શાહજહાનની ઇમારતોમાં ઇરાની તથા અરબી કારીગરીના નમુના જણાય છે.

નદીની તરફ એક બુરજ (કોઠો) છે જેમાં તરેહવાર રંગીન કામ કરેલું છે. જોકે હાલમાં એ રંગ ફીકકો પડયો છે, પરંતુ એના સૌંદર્ય દર્શનથી નયન અને મન પરિતૃપ્ત થાય છે. એની લગોલગ બીજા પણ કેટલાક

વિભાગો છે જે "અકબરી મહેલ" ના નામથી ઓળખવામાં આવેછે. એ બધા વિભાગો જીર્ણાવસ્થામાં પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યાં છે; છતાં એટલું જાણી શકાય છે કે, પોતાની સારી સ્થિતિમાં કિલ્લાની બીજી ઇમારતો કરતાં ખુબીમાં ઉતરે એવાં નહી હોય. દિવાલો ઉપર સોનેરી જમીનપર સુંદર પુલો બનેલાં કેટલીક જગ્યાપરતો હજુ પણ સારી હાલતમાં જોવામાં આવે છે. અહીંથી આગળ વધીને એક બીજી લાંબી ઇમારતમાં પહોંચાય છે, જેને "કુતુબખાના" (અકબરની લાઇબ્રેરીનો રૂમ) કહેવામાં આવે છે. એમાં અસલ રંગીન કામને બીજી વખતે

નામથી ઓળખાય છે. એ ઇમારતના પશ્ચિમ ભાગમાં જ્યાં લાંબા લાંબા ગોખલા બનેલાં છે તેના વિષે કહેવાયછે કે, આ બધા જોધબાઇના મંદિરો હતાં; અને તેમાં દેવતાઓની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવતી હતી.

જહાંગીરી મ્હેલની છત ઉપર બે સુંદર છત્રીઓ બનેલીછે અને કેટલાક હોજ બનેલાંછે જેમાંથી મ્હેલમાં પાણી પહોંચતું હતું એ પૈકી એક હોજની બાજુમાં કેટલાંક કાંણા છે. તેમાં ત્રાંબાના નળો લાગેલાંછે અને દરેકની ઉપર ગોળ પત્થર છે, જેની ઉપર કોતરેલા અક્ષરોમાં લખેલું છે કે, કયા નળને કઈ ઇમારત સાથે સંબંધ છે. *

જહાંગીરી મહેલની દક્ષિણમાં કોઇ ઈમારત એવી નથી કે જે જોવા લાયક હોય. આગળ "અમરસીંહ દરવાજો" છે જે એક હિંદુ સરદારના નામથી પ્રખ્યાત છે. ×

આ કિલ્લો થોડાક અપવાદ સિવાય હજુ વખાણવા લાયક સ્થિતિમાંજ છે ÷ અંગ્રેજ લશ્કરની ટુકડીઓ આ

---

* આર્જેતાજ પૃ. ૨૯. × આર્જેતાજ પૃ. ૨૯

÷ આગ્રા દીલ્હી પૃ. ૨૦

લાગે છે, કિલ્લાની પાસેથી તાજમહાલ જમુનાના સામે કિનારે હોય તેવો ભાસ થાય છે, પરતુ:તેમ નથી જમુનાને આ કિનારે અર્થાત્ કિલ્લાવાળા કિનારેજ છે

કિલ્લા અને તાજમહાલનાં વચ્ચે જમુના નદીના કિનારા ઉપર રાજ્યના અમીર ઉમરાવોએ મોટા પ્રાસાદો બધાવી નગરીને અલકૃંત કરી હતી, પણ અત્યારે તેમાંના પ્રાય સમસ્ત પ્રાસાદો વિલુપ્ત થઈ ગયા છે. કિલ્લામાથી બ્હાર નીકળી તાજમહાલ તરફ જતા માગ મા ઉક્ત અમીરોના પ્રાસાદો ખડેર હાલતમાં અનેક સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની પૂર્વની સમસ્ત સમૃદ્ધિ તથા મહત્તા આજે અંતર્હિત થઈ ગઈ છે.

હાલ જ્યાં પબ્લીક પાર્ક બનેલો છે એ "રૂમીખાન કેટલે" ના નામથી ઓળખાતા પાર્કની શરૂઆતમાં મહારાણી વિકટોરીયાનું બાવલુ બનેલુ છે, જે ઈ. સ ૧૯૦૫ માં બનાવવામાં આવ્યુ હતુ આ પાર્કમા કેટલાક તળાવો બનેલાં છે અને નળો દ્વારા પાર્કમા ચારે તરફ પાણી પહોચી શકે છે એ જગ્યા ઘણીજ શાંત અને રમણીય લાગે છે અહીથી આગળ ચાલો એટલે તાજમહાલના દર્શન થાય છે.

આગ્રાનો જગ પ્રસિદ્ધ

તાજમહેલ

"અગર ફિરદોસ બર રૂએ ઝમીન અસ્ત,
હમીન અસ્ત ઓ હમીન અસ્ત ઓ હમીન અસ્ત."

અર્થાત્—જો દુનિયાની સપાટી ઉપર કોઇ પણ બહેસ્ત (સ્વર્ગ) હોય તો તે આ જ છે, આ જ છે, અને આજ છે.

."No photograph or plan can give an adequate idea of the Taj—It must be seen to be appreciated, ahd those who look upon it never grasp, until afterwards, the beauty of the design, the skill displayed by the workman, or the splendour of the materials of which it is constructed "You see it with the heart, before the eyes have time to gaze." There is a secret in the facination of the Taj which is not easily explained. It seems to appeal most to the fancy, and has an individuality of loveliness, a peculiar beauty, an indefinable

tinge of evanescence, which seem to remove it far from the category of ordinary architectural works." (Glimpses of India, by a corps of well-known writers, edited by J H. Furneaux, P., P 286-300)   (આગ્રા દીલ્હી પૃ ૧૧૩)

ચોપ્રારે. આ વાત તેજ તાજમહેલ બનવાનું મૂળ કારણ હોઈ પરિણામે તાજમહાલ બન્યો.

અર્જમંદ બાનુ બેગમ અથવા મુમતાજમહાલ શહેનશાહ જહાંગીરના મુખ્ય પ્રધાન મીર્ઝા ગ્યાસ ઉર્ફે એ—તેમા—દુદ દૌલાના પુત્ર નવાબ આસફખાનની પુત્રી અને નુરજહાનની ભત્રીજી હતી. ઈ. સ. ૧૬૧૨ માં ૧૯ વર્ષની ઉમ્મરે તેના લગ્ન શાહજહાન સાથે કરવામાં આવ્યા; તે વખતે શાહજહાન શાહજાદા ખુર્રમ કહેવાતો, અને તેની ઉમ્મર ૨૧ વર્ષની હતી. શાહજહાનને એક બીજી પણ બેગમ હતી, પરંતુ મુમતાજમહાલ પ્રત્યે તેને વિશેષ પ્રેમ હોવાથી મુસાફરીમા પણ તે હમેશા સાથેજ રહેતી. મુમતાજમહેલમા ખુબસુરતી સિવાય બીજા ઘણા સદ્‌ગુણો હતા. મોતની સજા પામેલા ઘણા કેદીઓ તેની દયાના પ્રતાપે છુટી જતા. રાજ્ય કારોબારમા પણ તેની સારી દખલ હતી, અને શાહજહાન હમેશા તેની સલાહ પ્રમાણે વર્તતો.

મુમતાજમહાલને કુલ ચૌદ સંતતી થઇ. અને છેવટે ચૌદમી પુત્રીના જન્મ થતાં તેણે આફાની દુન્યા છોડી; પરવર દીગારના રહમના બુરકાને પહેરી લીધો હતો. આ વખતે શાહજહાન, ખાનજહાલોદી અને અબરનો

પીછો પકડી બરહાનપુરમાં છાવણી નાંખી પડયો હતો. મુમતાજમહાલના મરણની ખબર પડતાં શાહજહાનના હૃદયમાં શોકનો એવો આઘાત થયો કે તેણે રાજ્ય સત્તાથી નિવૃત થઈ, તાબાનો મુલક પોતાના શાહજાદાઓ વચ્ચે વ્હેંચી આપવાનો વિચાર કર્યો હતો, અને બે વરસ સુધી તમામ દરબારીઓએ માતમી (શોકના) કપડાં પહેર્યાં હતા.

મુમતાજમહાલની લાશને બરહાનપુરમાંજ દફનાવવામાં આવી અને ત્યાંથી છ મહિના પછી આગ્રે લાવી તાજમહાલના કમ્પાઉન્ડવાળા બગીચામાં રોજાની પશ્ચિમ બાજુએ દફનાવી રોજો તૈયાર થતાં તેની લાશને કાઢી તાજમહેલની અંદર બનાવેલી કબરમાં (જ્યાં હાલ છે) ભૂમિદાહ

મુમતાજમહેલ બેગમ.

"સબ કહાં કુચ્છ લાલા વગુલમેં નુમાયાં હોગઈ,
ખાકમે કયા સુરતેં હેંાંગી જો પિન્હાં હોગઇં.",

તાતારીઓમાં એવો કાયદો હતો કે દરેક મનુષ્ય પોતાની જીંદગીમાં કોઇ બાગ પોતાના મકબરા માટે પસંદ કરી લેતો જીંદગી પર્યંત તે બાગમાં રહેતો અને મરણ પછી તેમાંજ દફનાવવામા આવતો. પરન્તુ ઇસ્લામી નિયમ પ્રમાણે તે બાગ પોતાની હલાલ કમાણીથી અને પ્રમાણીક પણાથી મેળવેલો હોવો જોઇએ એ નિયમાનુસાર મુમતાજ-મહાલના મકબરા માટે જે બાગ પસંદ કરવામાં આવ્યો તે બાગ રાજા જયસીગની મીલ્કત હતી, તેને તે બાગનાં બદલામાં શાહજહાને પોતાની જાતીકી મીલ્કતમાથી બીજી જમીન આપી આ બાગ લીધો અને તેમાં તાજમહાલ બનાવવાનુ નક્કી થયુ. શાહજહાને તાજમહાલ બનાવવાને માટે ઉપર્યુક્ત ભૂમિ શોધવા સમયે કહ્યુ હતું કે "સમાધિ માટે એ કેવું સુંદર અને રમણીક સ્થાન છે કે લેલા અને

દરરોજ કુરાન શરીફની તીલાવત કરી દમ કરવા માટે માણસો રોકવામાં આવ્યા હતાં. કફનની હીફાજત તથા માણસો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક દારોગો (ઓફિસર) રાખવામાં આવ્યો હતો. એવી રીતે કફનની કિમ્મત હજારો રૂપિયાની થાય છે.

મજનુંને પણ એવું સ્થાન મળ્યું નહી હોય*? સાચેજ એ સ્થાન પ્રેમીઓના સુવાને ઉપર્યુક્ત છે.

રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાંથી મકબરાનાં સેંકડો નકશાઓ લઈ ઇજનેરો હાજર થયા પરંતુ ઉસ્તાદ મહમદ ઈસા એફેન્દી જે એશિયાઇ તુર્કસ્થાનથી મકબરા માટે નકશો (Plan) બનાવી લઇ આવ્યો હતો તે નકશો બાદશાહની રૂબરૂ મુકતાં પસંદ થયો, અને મજુરી મળતાં મકબરાનું કામ ઉસ્તાદ ઇસા, અમરનદખાં શીરાઝી મહમદ હનીફ બગદાદી, તથા કુબલખાન ઇરાનીની દેખરેખ નીચે શરૂ કરવામાં આવ્યું. એ છે આજનો અદ્વિતીય તાજ.*

હિમમય મેઘ જેવો જણાયછે. અનેક પુરૂષોએ તેનું વર્ણન કર્યું છે. તો પણ તે અવર્ણીયજ છે.

તાજ મહેલની પાસે પહોચતાં રોજાની બહાર ઉત્તરે "મહેલી બુર્જ" છે. જેની અંદર મુમતાજમહેલની ખાસ સાહેલીની કબર છે, અને દક્ષિણે "ફતેહપુરી મસ્જીદ છે." જે જોવાથી વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે કે, એ ઇમારતો તાજ-મહાલથી અલગ કોઇ બીજી જગ્યાએ હોત તો મોગલ સમયની જોવા લાયક ઇમારતોમાં એનો સમાવેશ થાત, પરંતુ તાજની પાસે તેની કાઇપણ ગણત્રી નથી. એ જોવા વિચાર હોયતો પહેલાજ જોઇ લેવી કારણ કે, તાજમહાલને જોયા પછી એ નાની સરખી ઇમારતો જોવાની લગારે પરવાહ રહેતી નથી. એ જોયા પછી આગળ વધતાં કમ્પાઉન્ડને દરવાજે છે, ત્યાર પછી અંદર દાખલ થતા એક ઘણાજ મ્હોટા ચોકમા પહોચાય છે. એ ચોક પુરાતન સમયમાં 'કારવાને સરા" (Caravansary મુસાફરો માટેની ધર્મશાળા) નું કામ દેતો અને ગરીબો માટે લંગરખાનુ સદાવ્રત) જારી રહેતું અને હર વર્ષે મુમતાજમહાલના મરણની તારીખ ઉપર ભારે ખેરાતો થતી.

ચોકની વચમાં ઉત્તર દિશાએ રોજાનો ખાસ 'ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર" છે. તેની રચના ઘણી સુદર છે. તે

લાલ પત્થરોનો બાંધેલો છે, અને તેના અષ્ટ્ર આરસ પર પુલના ઉચા નમુનાઓ અને કુરાનના ઉત્તમ વચનો કોતરેલાં છે. તેના મથાળે તરેહવાર કમાન અને ઘુમટો છે ત્યાંથી તાજની આસપાસની વાડી અને તેની પેલી તરફ વહેતી જમના નદીનો સુશોભિત દેખાવ ખુલ્લો નજરે પડેછે એ દરવાજો ૧૪૦ ફુટ ઉચો અને ૧૧૦ ફુટ પહોળો છે એ ભવ્યદ્વારમાં દાખલ થતાં ડાબા હાથ ઉપર સીડીઓવાળો એક નાનો ઓરડો છે, જેને મથાળે "અજાયબ ખાના" (Museum) નું પાટીયું લગાવેલુ નજરે પડે છે અંદર દાખલ થતાં આગ્રાનો કિલ્લો, એ તે આદ-દુ-દૌલા, સિકંદ્રા, શેખ સલીમ, ચશ્તી રે અ. નો રોઝો અને તાજમહાલના વખતો વખતનાં ચિત્રો તથા કિમ્મતી પત્થરો વગેરેનો સંગ્રહ છે તાજમહેલને નીચેથી સીલીંગ સુધી એક ઉચા તખ્તામાં ચીતરેલો છે, તે ઉપર નીચે પ્રમાણે લખેલ છે—

"Plan of the Taj with the Main building in elevation.

This Plan is Copied from an original drawing in the Possession of Sharfud din Ahmed of Agra the owner Claims direct descent from one Mohamed Isa of Shiraj an architect who is sade to have beer in the Service of Shah

jahan and to have supervised the building of the Taz"*

તાજનો પ્લાન તેની આસપાસની મુખ્ય ઇમારતો સાથે આગ્રાવાળા શર્ફ-ઉદ-દીન અહમદની માલકીનાં એક અસલ ચિતાર ઉપરથી આ પ્લાન ઉતાર્યો છે. સીરાઝ-વાળા મહમદ ઇસા નામનો સખ્સ જેને વિષે કહેવામાં આવેછે કે, તે શાહજહાનની નોકરીમાં એક શિલ્પ શાસ્ત્રી હતો અને તાજની ઇમારત ઉપર તેણે દેખરેખ રાખી હતી. તે શખ્સ તરફથી ઉતરી આવવાનો આ શર્ફ-ઉદ-દીન દાવો કરે છે.

એ ભવ્ય દ્વારમાંથી નીકળી વિશાળ પગથીઆની નીસરણી પર ચઢી નજર કરતાં એક સુંદર ઝાડની ઘટા માલમ પડેછે. અને દરવાજાથી લઇને તે તાજમહેલ પર્યંત એક સીધો માર્ગ વિદ્યમાન છે અને તે માર્ગ પણ શ્વેત મરમરથી મઢી લીધેલોછે માર્ગની વચ્ચે ૩૦૦ કે ૪૦૦ વાર સુધી એક ફુટ ઉંડા પાણીનો હોજ છે, અને માર્ગની બરાબર મધ્ય સ્થળમાં એક સુંદર ફુવારો દૃષ્ટિ ગોચર થાયછે ઉક્ત ફુવારો જાણે કે તાજમહાલની શોભા જોઇને પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જઇને મુંગો અને દિંગમૂઢ બની ગયો હોયને ! તેમ ઉભો રહેલો જણાય છે.

---

* આગ્રા દીલ્હી ૧ ૭૮

આગળ વધવાની આશા રાખતું હોય તેવું લાગે છે. ઉપરોક્ત ઘુંમટ ઉપરના શિખર (સોનેરી કળશ) ની લંબાઈ ૩૦ ફુટ છે.

તાજની આસપાસ જે વિશાળ બાગ છે તેમાં નારંગી લીંબુ અને બીજી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ છે. અનેક માછલાંઓથી ભરેલો હોજ અને ફુવારા આવી રહ્યા છે. બાગની આસપાસ એક ખુબસુરત કોટ છે. બાગને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી સીતાબની ઘટા આવી રહી છે. એક છેડે સુંદર રાતા પત્થરનું દ્વાર અને બીજે છેડે કિરણોથી આંખ ઝંખવાય એવા ચકચકિત આરસની કબર આવેલી છે. ૪૦૦ ફુટ પાછળ તાજની બંને બાજુએ

વેંત ઉંચી અને જમણી બાજુએ છે તે બાદશાહની છે. કબર ઉપરની મરમરની સ્લેટ પર અસલ અકીક સંગે-મશમ, હકીક, પરવાળા, સંગેસુલેમાંની લિલમ, (Agate, Jasper, Cornelian Coral onyx, Sapphire) વિગેરે તરેહવાર જાતના બ્લુ, લાલ, કાળા, કિંમતી જવાહીર (રત્નો) વડે કુદરતી વેલીઓ અને પાંદડાંઓ જેવીજ વેલીઓ અને પાન, વૃક્ષો તથા પુષ્પો પણ અંકિત કરવામાં આવ્યાં છે. અને જમાનો પસાર થવા છતાં જાણે કાલેજ તૈયાર થઇ હોય તેમ ઝળકેછે. તેની વચ્ચે ઉત્તમ કારીગરી અને નકશીની જાળીવાળી સ્ફાટિકની દિવાલ તેની બંને બાજુએ બહારથી અને અંદરથી રોશનીની સારી ગોઠવણ છે. મુમતાજ મહેલની કબર ઉપર મોતીની એક ચાદર ઓઢાડવામાં આવતી હતી; જેની કિમ્મત લાખો રૂપિયાની કહેવામાં આવેછે, તેને અમીર હુસેન આલીખાન ઈ. સ. ૧૭૨૦માં લઈ ગયો એ કબરના કઠેરાની જાળીઓ ઉસ્તાદ કારીગર છતાં દસ વરસે બની રહેલી. કહેવાય છે. તે પહેલાં સોનાની જાળીઓ હીરા મોતીથી મઢેલી લગાડવામાં આવી હતી, પરંતુ પાછળથી ઔરંગઝેબે તે કઢાવી નાંખી મજકુર જાળીઓ તૈયાર થતાં લગાવી હતી. કઠેરાના દરવાજા ચાંદીના હતા તે જાટ લોકો ઈ. સ. ૧૭૬૪માં લૂંટી ગયા છે. એ સિવાય રેશમી ગાલીચા સોનાની કંદીલો અને શમેદાની વગેરે પાછળ લાખો રૂપિયા

મેળવવવામાં આવ્યાં હતાં.* એ સિવાય જે જે પત્થરો અને વસ્તુઓ રોજામાં લગાવવામાં આવીછે તેનું લીસ્ટ અત્રે ઉતારવાથી નકામું લંબાણુ થાય છે, અને જ્યાં સુધી તેના નામોની સાથે પત્થર જોવામાં નઆવે ત્યાં સુધી વાંચકોને તેમાં આનંદ પણ નહીં આવે; છતાં અત્રે જે લીસ્ટ ટાંકી લેવામાં આવેછે તે નીચે મુજબ છેઃ—

List–A.

Names of Stones	Quantity in Mds
Cornelian from Baghdad	910
Do „ Arabia Felix ...	240
(કોરનીલિયોન=હકીક; અકીક મણ ૯૧૦+૨૪૦)	
Turquoise from grand Thibet	440
(ટરકૉઇઝ=ભૂરારંગનું એકજાતનું ઝવેર, અથવા —ફીરોઝો મણ ૪૪૦)	
Lapislazuli from Ceylon	280
(લેપીસલાઝુલી=આકાશી ભુરા રંગનો પત્થર મણ ૨૮૦)	
Coral from the Ocean	110
(કોરૅલ=પરવાળાં મણ ૧૧૦)	
Agate, and Onyx from South India ...	540
(ઍગએટ્–ઑનઇક્સ્=ગોમેદ; અકીક; સંગે-સુલેમાની મણ ૫૪૦)	

*અનેંવાજ પૃ. ૩૪

Porcelain from Canara ... Not known
(પોર્સીલેન=ચીની, બિ'લોર

Lashunia from the Hile 915
(લેશુનીઆ=પતુનજા; પતોનીયા મણ ૯૧૫)

False Ruby from the Ganges ... 245
(ફ્લ્સ રબી=માણેકના જેવા રંગવાળો પત્થર મણ ૨૪૫)

Gold Stone from Basserah the Sea of Ormuz and the Mountain 970
(ગોલ્ડ સ્ટોન=સગે તીલાઇ, સોનેરી પત્થર મણ ૯૭૦)

Pie zanur from Kumaun 1010
(પૈ ઝહુર=પૈ ઝહુર મણ ૧૦૧૦)

Gwalior Stone from Cwalior Not known
(ગવાલીઅર સ્ટોન=ગોવાલીઅરનું પત્થર)

Rare Stone from Surat 5010
(રારે સ્ટોન=અધકચરૂં પત્થર, અર્ધપકવ મણ ૫૦૧૦)

Black Stone from Jehri 845
(બ્લેક સ્ટોન=સગેગીયાહ કાળું પત્થર મણ ૮૪૫

Opal from Jehri 45
(ઑપલ=બદલાયા કરે એવા રંગનું ઝવેર, લસણિયો —મણ ૪૫)

Alabaster from Makrana ... Not known
(ઍલ ઍબેસ્ટર=આરસ પહાણની જાતનો પત્થર —જેનાં રમકડાં બનેછે તે)

Blood Stone from Unkuown Place ... 45
(બ્લડ્ સ્ટોન્=લાલ રંગની છાંટવાળો લીલો આસમાની
—રંગનો પત્થર, શદાવર, શબ્બરખ મણ ૪૫)

Agate from Khamach 45
(એગએટ=અકીક મણ ૪૫)

Sung-Nakhud from Unknown Place 225
(સંગ નાખુદ=સંગેનાખુદ મણ ૨૨૫)

Ajuba from hill River of Kumaun Not known
(અજુબા=સગે અજુબા)

Makiana ,,
(મકીઆના=મકીઆના from Buserah City ,,

Badl Stone from the Banas Not known
(બાદલ સ્ટોન=સંગેબાદલ)

Yamini from Yemen ... ... ,,
(યમની=સંગેયમની)

Mungah from the Atlantic ... ... ,,
(મુંગાહ=મુંગા)

Ghori from Ghor-Bund ... ... ,,
(ઘોરી=ઘોરી)

Tamrah from the Gandak ... ... ,,
(ટામરાહ=તામરાહ)

Beryl from Hill of Babu Budhan ,,
(બેરૂ ઈલ=નીલમણી, પિરોજો.)

Khatu from hill of Jodhpur ... Not known
(ખટુ=પીળા રંગનો પત્થર

Musai from Mount Sinai ... ... "
(મુસાઇ=સંગે મુસા)

Gwalior from River of Gwalior ... "
(ગવાલીઅર=ગવાલીઅર)

Red Sandstone from all Directions "
(રેડ સેંડસ્ટોન=રાતું રેતાળ પત્થર

Jasper from Persia ... ... "
(જેસ પર=એક જાતનો જુદા જુદા રંગનો પોખરાજ
—સંગેયશવ)

Dulchuna from the Asam ... ... "
(દલચુના=દલચુના)

List–B

Weight of Stones in Maunds per Cubic Yard.

Marble; 40 Maunds; Porcelain 79, Black Stone 48; Jasper and Agate 95 Red Stone 30; Pie-Zahur 45; Flint 57' Wounderful Stone 42, Crystal 85, Sung Khutco 85,

Lapislazuli 812; Solomon's Stone 24; Freckled Stone 42; Balni 25; Rose Coloured Stone 45; Ruby 54; Emerald 97; Green Stone 125; Sapphire 145; Porphyry 174; Turquoise 857; Gwalior Stones 945; Refulgent Stone 75; Load Stone 77; False Ruby 175; Petoneea 49; Cashmere Marble Not Known. *

તાજમહાલ બનાવવામાં મુખ્ય શિલ્પકાર ઉસ્તાદ ઇસા સિવાય તુર્કસ્તાન અને સમરકંદથી રંગીન નકશી કામ કરનાર, કનોજ અને બગદાદથી. કુરાનની આયતો અને તુગરા બનાવનાર, શીરાઝથી. એ ઉપરાંત ટર્કી, ઇરાન, બલ્ખ કંદહાર, વિગેરેનાં હજારો કારીગરો બારે પગારે

જણાય છે જ્યારે ઉપરનો કલશ* (શીખર) જેની ઉંચાઇ ૩૦ ફુટની છે તે માત્ર ૩ ગજનો જણાયછે, જે ઉપરથી ખાત્રી થશે કે, ઘુમ્મટ નવીશે એ ઘુમરો બનાવવામા હદ બહારની કાર્યનિપુણતા બતાવી છે ઉપરાંત દરેક બાજુથી સરખાપણુ મહેરાબો કે જે ઇંચ ઇંચ ચારેતરફ બરાબર, ઘુમટ અને મીનારાની ગોળાઈ, ઉચાઇ જેમા ઇંચ માત્રનો ફરક નહી, ચારે તરફનુ કોતરકામ, ફુલો, વેલા, કાળો હાશીયો, વગેરે જોતા દંગ થઈ જવાય છે.

બપોરે પૂર જોમમા પ્રકાશતા સૂર્યના કિરણમાં તાજ સુવર્ણમય જણાયછે પણ ચાંદની રાતે તેથી પણ વિશેષ મોહ પમાડે છે, દિવસે કે રાત્રે જ્યારે જોઇએ ત્યારે તે એવો તો સરકાર પાડે છે કે તે જીંદગીમા કદી પણ જતો નથી તાજના સંગેમરમરના ઘુમટો, જાત જાતના રંગો પ્રત્યેક સમયે બદલે છે સૂર્યોદય પહેલા તેમના રંગ નીલવત રહે છે, અને સૂર્યોદય થતા તેમના રંગો ખીલેલા ગુલાબના ફુલો જેવા દેખાયછે જ્યારે પટોળીયા ચઢે છે ત્યારે તેમના રંગ આછા નીલા રંગના જણાય છે ચાંદની રાત્રે તેમની શોભા અત્યંત મનોમુગ્ધકર તથા ચિત્તાકર્ષક

* નોટ—કલશની લંબાઈનુ ચિત્ર કાળા પથ્થરમા બનાવેલ પૂર્વ બાજુની મસીદ (તસ્મીકૃષ્ય ના) ની પ્રામે છે

બની જાયછે. વિશેષ કરી કોઈ મનુષ્ય જમના નદીમાં સહેલ કરતી વખતે જુએ છે તે સમયે ચાંદી જેવું ચળકતું રાજ ભવન હવામાં તરતું હોય એમજ જણાય છે.

બાગ તાજને અને તાજ બાગને શોભાવે છે. તાજ અને તેની આસપાસના મકાનની શોભાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો હોય તો ઘણા કલાક સુધી બારિક દ્દષ્ટિથી નિહાળવું જોઈએ; અને એકાગ્ર ચીત્તથી મનન કરવું જોઇએ. નીચલી દિવાલો તથા સ્તંભ ઉપર અનેક પુષ્પો, વેલા અને વૃક્ષની નકશી સહજ ઉપસેલી કાઢી છે. સર્વત્ર શ્વેત દેખાવમાં આથી તરેહવાર ભિન્નતા લાગે છે અને દ્દષ્ટિને તલ્લીન કરી મોહ પમાડે છે. "પ્રતિક્ષણે જે નવિન દેખાય તેજ રમણીય" એવું રમણીયતાનું લક્ષણ એક કવીએ આપ્યું છે તે તાજમહાલને બરાબર લાગુ પડે છે.

હોય, તથા એ વેલીઓને પણ જાણેકે મનોહર મણિમુકતાનાજ પુષ્પો આવ્યા હોય; એવો ભ્રમ ક્ષણવાર થયા વિના રહેતો નથી. વસ્તુતઃ તાજમહાલે અપાર સ્વર્ગીય સૌંદર્યની મૂર્તિ ધારણ કરીછે એમ કહીએ તો પણ તે અત્યુક્તિ નથી. જેમણે તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું નથી; તેમને તાજમહાલનું સૌંદર્ય કેવળ શબ્દો વડે સમજાવી શકવું અશક્ય છે. કેટલાક સાહેબોએ લખ્યું છે કે "તાજમહાલની કલ્પના દૈત્યોનેજ પ્રથમ થઇ હશે અને મણિકારોએજ તેનું નિર્માણ કર્યું હશે."

એક મુસાફર તો એટલે સુધી કહેછે કે 'આવી મનમોહક વસ્તુને કાચના આવરણ વડે શા માટે આચ્છાદિત નથી કરી એજ આશ્ચર્ય છે!"

કોઇ કહેછે કે "સ્વપ્નામાં કલ્પાએલું સૌંદર્ય આપણે તાજમહાલમાં જોઇ શકીએ છીએ."

એક રશીયન મુસાફર કહેછે કે "તાજમહાલ એ એક અપૂર્વ રૂપ-લાવણ્યમય રમણી છે. તેના દોષો તમે ગમે તેટલાં બતાવો પણ એકવાર પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું તમને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય; તો તમે પોતેજ વિમુગ્ધ થયા વિના રહો નહિ."

સ્લીમૅન સાહેબે લખ્યું છે કે "પુનઃ પુનઃ તાજનું દર્શન કરવાથી કંટાળો આવવાને બદલે આનંદમાં વૃદ્ધિજ

સ્પર્શ કરે છે. તમે જેમ તેટલી વાર તેનું દર્શન કરો, પણ નીકળતી વેળા તમને એમજ થશે કે અત્યાર પર્યંત જીવનમાં આવું એક પણ દૃષ્ય જોવામાં આવ્યું નથી ! તાજમહાલની બહાર નીકળતા તમને એવો દૃઢ વિશ્વાસ થશે કે "જ્યાં સુધી તમારી સ્મરણ શક્તિ બળવાન રહેશે ત્યાંસુધી તમે તેના સૌંદર્ય રાશિને માનસ પટ ઉપરથી કદીપણ ભુંસી શકશો નહિ"

બર્નીયર સાહેબ કહે છે કે "તાજમહાલની સાથે મીસરદેશના પીરામીડનો મુકાબલો કરવો અનુચિત છે. પીરામીડ શું છે? એક પત્થરની ઉપર બીજો પત્થર મુકવામાં આવ્યો હોય તે સિવાય તેમાં વિશેષતા જેવું કાંઇજ નથી; અને તે જોતાં તો પીરામીડ કરતાં તાજમહાલ અનેક અંશે ઉત્કૃષ્ટ છે અને પૃથ્વીની વિસ્મયકારક વસ્તુઓમાં તે અગ્ર-ગણ્ય છે.

આત્મા અને ભાવનાને સૌંદર્યનું મૂર્ત સ્વરૂપ આપતો;
+ + + —જેમ કોઇ ચ્હેરો
દૈવી સૌન્દર્યવાળો આપણી દૃષ્ટિએ ખુલ્લો થાય છે;
કોઇ અવર્ણ્ય રૂપવતી સ્ત્રી—
અને લોહી ધબકે છે, આત્મા ઊછળેછે,
અને મન ભકિત કરવા અર્ધ ઘુંટણીએ લળેછે,
પ્રાણ પોતાની ગતિ ભૂલી જાયછે;
—એવો તાજ છે."*

આ કાંઇ કવિની તરંગી કલ્પનાનું ઉડ્ડ્યન માત્ર નથી, પણ તાજના ભાવનું ખરેખરૂં ઉંડું નિરૂપણ છે એ સામાન્ય સમાધિ-કબર-નથી, પણ એ મુમતાઝના સ્ત્રૈણ, લાવણ્ય અને સૌન્દર્યનું સ્થાપત્ય કીય, આદર્શો દ્વારા ખડું કરેલું ભાવાત્મક મૂર્ત સ્વરૂપ છે

આ સુંદર ગગનમાં વિહાર કરતા તાજનું અનેક પુરૂષોએ વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ બેશક તે અવર્ણનીયજ છે. બર્નિયર સાહેબ લખે છે કે:—"હું તાજમહાલની શરૂઆતથી તે અંતપર્યંત આગ્રામાંજ રહ્યો હતો મેં તેનું નિર્માણ કાર્ય પ્રત્યક્ષ જોયું છે. રોજ વીશ હજાર મજુરો

* હાજી મહંમદ સ્મારક ગ્રંથ પૃ. ૩૯૨-૩૯૩.

નામનો ઇટાલિનો કોઇ સ્થાપતિ એ વખતે મોગલોની ચાકરીમાં હતો. અને એણે પણ કેટલાક નકશાઓ રજુ કેરલા. આ બનાવથી ઘણા લેખકો તાજ એની કલ્પના પ્રમાણે થયોછે, એવી માન્યતામાં દોરાયાછે, અને સજાવટ આદિતું કાર્ય એક ફ્રાંસવાસી **Augustin of Bordeux** નામક સજ્જનની અધ્યક્ષતામાં થયુ હતું એમ કહેવાયછે પણ છેવટે જે યોજના (**Design**) પાસથઇ તે તો ઉસ્તાદ ઈશાની કલ્પના પ્રમાણે હતી. એ એશિયાઈ તુર્કસ્થાનથી આવેલો એમ કહેવાયછે. બીજી જગ્યાએ એમ પણ લખાયુછે, કે એ શિરાઝ શહરમાથી આવેલો હતો. એ ઇટાલિના સ્થપતિનો તાજમાટેનો નકશો તો પાસ નથી થયો એમ જાણ્યુ. એણે કદાચ ત્યાના આરસના જડતર કામપર કેટલીક સૂચના કરી હોય. બાકી કયાએ એનો હાથ જણાતો નથી.

*ઉકત ફ્રાસવાસી શાહુજહાનના તખ્તેતાઉસ (મ્યૂરસિહાસન) નિર્માણ કરવાને માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો એ મ્યૂરસિહાસન વિજયાનગરના સિંહાસનના સ્વરૂપનો બનેલો હતો, પરંતુ તાજમહાલનો નકશો તેણે તૈયાર કીધો અથવા તેની અધ્યક્ષતામા સગેમરમરની સજા-

*મનોરમા (હિન્દી માસિક) 'તાજમહાલ તથા ઉસકે શિલ્પકાર' વિષેનો લેખ પૃ. ૨૩૭–૩૩૦

વદ કરવામા આવી એવો કોઇ જગ્યામા પત્તો મળી આવતો નથી.

તાજની સજાવટ મુસલમાની ઢંગનીછે અને તેના પાયાથી લઇને તાજના નાના નાના કળશ શુદ્ધા મુસલમાની ઢબના બનેલા છે એમા કયાંઇ એ પાશ્ચાત્ય કારીગરી જેવામાં આવતી નથી. જો કદાચ તેની અધ્યક્ષતામાં તાજ નિર્માણ થયો હોત તો તેના દેશવાસી બરનિયર (Bernier) થેવિનોટ (Thevenot) અને ટેવરનીયર (Tavernier) અવશ્ય કઇને કઇ પોતાના ઇતિહાસમાં જરૂર લખત કારણ તે તે સમયનો એક વિસ્તૃત ઇતિહાસ મુકી ગયો છે.

ઘણી મોહક લાગે છે. તાજના કપાઉન્ડની અંદરના ગૃહોની પુનઃ દુરસ્તી (મરામત) કરાવવામા આવી છે. અને પાણી માટે સારો પ્રબંધ કરવામાં આવેલો છે. જે માટે નિઃસંદેહ હિંદના માજી વાઇસરૉય લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ ધન્યવાદને પાત્ર છે. કારણ એ તેમનીજ કાળજીનું પરિણામ છે.

તાજમહેલનો વહિવટ અગ્રેના કમીશ્નર, કલેકટર, જડજ, એકઝીક્યુટીવ, ઇજનેર અને સરકારી બગીચાનાં સુપ્રી ન્ટેન્ડેન્ટ મળી પાંચ ઓહ્દેદારોની કમિટી હસ્તક છે

આપણી બ્રીટીશ સરકારે મોગલ જમાનાના આ મહાન્ તાજમહેલને મોટે ખરચે દુનિયાની એક નવાઇ તરીકે હજી જાળવી રાખ્યો છે. તે માટે મુસ્લીમ આલમ બેશક એહસાનમંદ છે.

•

એ તેમા-દુ-દ દૌલા.

આગ્રાના અકબરી કિલ્લાથી લગભગ એક માઈલ ઉપર પુરાતન આગ્રા નગરીમાં યમુના નદીના કીનારા પર એ ઇમારત બનેલી છે. અને યમુનાને પેલેપાર જમના બ્રીજ ઉપર થઇને જવાય છે.

એ ઇમારત પણ એક મકબરો (સમાધિ) છે જેમાં મીરઝા ગ્યાસબેગ (એ-તેમા દુ-દ દૌલા) તથા તેમની પત્નીની* કબરો છે. મીરઝા ગ્યાસબેગ નુરજહાનના પિતા અને શહેનશાહ જહાગીરના વજીરે આજમ (મુખ્ય પ્રધાન) હતા. ઇ. સ ૧૬૨૨ માં એમનું મરણ થયુ અને નુરજહાંએ એ મકબરો બંધાવ્યો જે ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં બનીને તૈયાર થયો.

ધારૂંછું નુરજહાનના ઇતિહાસમાં ઇતિહાસ કરતાં દંતકથા વધારે પ્રસરી છે. ને તેથી જહાંગીરને તેમજ નુરજહાનને અન્યાય થયો છે. નુરંજહાનની સાધારણ વાત લગભગ આ સ્વરૂપમાં મુકાયે છે:—

"નુરજહાન ગ્યાસબેગની પુત્રી હતી દરેક ગરીબ તુર્કની જેમ જ્યારે ગ્યાસબેગ અત્યંત દરિદ્ર અવસ્થામાં આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાન તરફ પોતાની નજર ફેરવે છે. પોતાની પત્નીને એક અણઘડ ટટ્ટ પર બેસાડી તે મુસાફરી શરૂ કરે છે. ત્રણ દિવસની કંટાળા ભરેલી મુસાફરી પછી તેની પત્નિ પુત્રીને જન્મ આપે છે. જંગલને ભયંકર મેદાન સિવાય કાંઇ નજરે પડતું નથી ગ્યાસબેગ થોડાક કલાક

સમુદ્ર મન્થનમા ચોદ રત્નો નીકળ્યા તેમા અમૃતનો કુપ ઇશ્વરે જગત્ આદિથી અત સુધી સચવાય માટે માતૃ હૃદયમા મૂક્યો છે વ્યાસબેગ તો પિતા હતો તે બાળકને તજે પણ ન્હાના બાળક માટે પ્રેરણાને પ્રેમ તેની માતામા હતા એને બાળક છોડતા જીવન છુટતુ લાગ્યુ તે રડી પડી ને વ્યાસ બેગ બાળકને લેવા પાછો ફર્યો બાળક પર નાગ છત્ર કરી રહેલ છે, વ્યાસબેગ બાળકને પાછુ લેછે ને તે અકબરના દરબારમા આવે છે, ને ધીમે ધીમે સારે હોદ્દે ચડે છે શાહજાદો સલીમ, મહેર ઉન નિસા (નુરજહાનનુ પ્રથમ નામ) ને જોઇ તેના પ્યારનો પિપાસુ બને છે અકબર સલીમની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ છે ને મહેર ઉન નિસાને શેર અફગાન શાથે પરણાવે છે શેર અફઘાનને મારીને જહાગીર મહેર-ઉન નિસા પાછી મેળવે છે

જહાંગીરે શેર અફધાનનું ખુન કર્યું નથી તેમજ જ્યારે શાહજાદો સલીમ હતો ત્યારે મહેર ઉન-નિસાના પ્રેમમાં પડયો નથી, આ ઐતિહાસિક સત્યથી કેટલાક નાટકો અને નવલકથાઓ તદ્દન વિકૃત સ્વરૂપમાં દેખાશે.

નુરજહાનની ખરીકથા આમ છેઃ—

નુરજહાનનો દાદો ખ્વાજા મહંમદ શરીફ ખોરાસાનમાં વઝીર હતો પણ રાજકીય પરીવર્તનને પરિણામે નુરજહાનના પિતા મીરઝા ગ્યાસુદ્દીન મહમદને પોતાનુ વતન છોડી હિંદુસ્તાન તરફ નીકળવું પડયુ તે મલીક મસઉદ નામના શાહી વેપારીના કાફલા સાથે પોતાના બે પુત્રો મહંમદ શરીફ, અબદુલ હસન (અસીફખાન) ને સગર્ભા સ્ત્રીને લઇને નીકળ્યો ગ્યાસબેગે અર્ધી મુસાફરી પુરી ન કરી ત્યાં પોતાનો ઘણો ખરો સમાન ગુમાવી બેઠો.

જે મનુષ્ય હજારો વર્ષની ઘોર નિદ્રામા શાંત પડયો છે, તેની કબ્રપરનો પત્થર ઉંચકતા માણુસે પોતાનુ ધડકતું હૃદય હથેળીમા રાખી વારવાર એના ધબકારા માપવા, પછી એક અક્ષર લખવો, ને પછી એવુ ચિત્ર રજુ કરવુ આ ચિત્રમા ઇતિહાસ પણ હોય ને કળા પણ હોય જેના વિષે લખાયછે ને જવાબ આપનાર નથી એ ગભીર જવાબદારી સમજવી સામે એક વ્યક્તિ હોય કે સામાજીક સમૂહ હોય છતાં ઇતિહાસ તે ઇતિહાસ છે. ને ગત મનુષ્યોની જગત પાસે મુકાયેલી મૂર્તિ છે, માટે તે ફરી શકે નહિ દૃષ્ટિ બિન્દુનો ફેર હોય, છતા મનુષ્ય કયા સ્વરૂપે જગત સમક્ષ ફર્યો છે તે સ્વરૂપને મહત્વનુ ગણુવુ

ઈરાનથી હિન્દુસ્તાનનો રસ્તો એવો વિકટ ને ભય ભરેલો; કે શાહી વેપારીની સાથે ચાલતાં પણ પોતાના જીવનની તેમજ માલમિલ્કતની સલામતી ન હતી. કંદહાર પહોંચતાં તેની સ્ત્રીએ પુત્રીને જન્મ આપ્યો ને મલીક મસઉદની ઉદારતાથી ગ્યાસબેગ માંડમાંડ હિન્દુસ્તાન પહોચ્યો.

શહેનશાહ અકબર તે વખતે સીક્રી હતો ને ગ્યાસબેગ મલીક મસઉદની ભલામણથી શાહી નોકરીમાં દાખલ થવા પામ્યો.

મીરઝા ગ્યાસબેગ વિદ્વાન અને હુશિયાર હતો તેણે ધીમે ધીમે પોતાનો માર્ગ કર્યો ને ૧૫૯૫માં તે કાબુલમાં દિવાન* તરીકે હતો

પહેલાં ઇરાનના શાહ બીજા ઇસ્માઇલના દરબારમાં હતો; ઇસ્માઈલનું ખુન થતાં તેને હિન્દુસ્તાન નાશી આવવું પડ્યું. અબદુર્રહીમ ખાન ખાનાએ પોતાની સાથે લાહોરમાં તેને રાખ્યો. શાહજાદા સલીમ સાથે તે મેવાડની લડાઇમાં ગયો, શેર અફઘાન એ નામથી ત્યાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. એક વાઘના શિકારમાં તેણે જે બહાદુરી ને ચપળતા બતાવી તેથી પ્રસન્ન થઇ શાહજાદા સલીમે તેને શેર અફઘાનનો ઇલ્કાબ આપ્યો. અકબર સામે જ્યારે સલીમે બળવો કર્યો ત્યારે પોતાના આશ્રયદાતાની પાછળ તેણે પણ બળવામાં ઝંપલાવ્યું; પણ પાછળથી અકબર સાથે મળી ગયો. જહાંગીરે ગાદીએ આવતાં જેમ ઘણાંને માફી બક્ષી તેમ શેર અફઘાનને પણ માફી આપી અને બંગાળમાં બર્દવાન પરગણામાં તેને જાગીર આપી.

બંગાળા તે વખતે મોગલ સામ્રાજ્યમાં કાંટાની માફક ખટકતું હતું. રાજ્યદ્રોહ, બળવો, ને ગુપ્ત સંચાલકોનું કેન્દ્રસ્થાન ત્યાં હતું. રાજા માનસિંહ તથા જહાંગીર અકબરના મરણને બીજે દિવસે જુના મિત્રોની માફક મળ્યા હતા, છતાં ખુશરૂ માટે રાજા માનસિંહે કેટલો યત્ન કર્યો હ… તે આખી દુનિયા જાણતી હતી. રાજા માનસિંહને ખુશરૂના બળવા પછી તરતજ ત્યાંથી ખસેડી જહાંગીરે કુતબુદ્દીન નામના વિશ્વાસુ સરદારને સુબા તરીકે મુકયો. જે કુતબુદ્દીનને ઘણા ઇતિહાસકારો ખુની માનેછે, પરંતુ તે ખુની કરતાં અવિચારી વધારે હતો. શેર અફઘાન રાજદ્રોહી કામમાં મદદ કરે છે એવી શંકા દરબારમાં ઘણાને હતી; ને શેર અફઘાને એક વખત સલીમના ગુંડાને તજ્યો હતો; માટે તે શંકા પણ સ્વભાવિક હતી. કુતબુદ્દીન શેર અફઘાનને દિલ્હી મોકલી આપે, તેવું શાહી ફરમાન હતું; પણ કુતબુદ્દીનમાં તે ફરમાન શાંતિથી પાળવા જેટલી વિવેક બુદ્ધિ ન હતી.

માણસ ત્યાંથી જતો હતો, અચાનક તેની દૃષ્ટિ નુરજહાન ઉપર પડી ને નિહાળવા ઉભો થઈ રહ્યો. નુરજહાંએ તરતજ ગોળી મારી તેને ઠાર કર્યો. તે માણસના વારસોએ જહાંગીરને ફરિયાદ કરી જહાંગીરે તેના બદલામાં નુરજહાનને કતલ કરવાનો ફતવો (હુકમ) દઈ દીધો. દાવેદારોએ એવી રીતનો બદલો લેવા ઇન્કાર કર્યો; અને અમુક રકમ લઈ પોતે દાવાથી હાથ ઉઠાવી લઈ નુરજહાનને માફી બક્ષવા માગણી કરી જહાંગીરે તે સ્વીકરી

કુતબુદ્દીન બર્દવાન ગયો (માર્ચ ૩૦ ૧૬૦૭) ને શેર અફઘાનને પોતાની હજુરમાં બોલાવ્યો. બહાદુર અફઘાન પોતાના બેજ માણસો સાથે તેને મળવા ગયો. જેવો તેણે પ્રવેશ કર્યો કે, તરતજ કુતબુદ્દીનના માણસો તેને ચારે તરફ વીંટી વળ્યાં આ વિશ્વાસઘાતથી તેનું હૃદય એકદમ ન્યાયને માટે પોકાર કરી ઉઠયું. અને બોલ્યો "આ પગલું તું લેવા માગતો હતો"? કુતબુદ્દીન તેને હકીકત સમજાવવા ઉઠયો, શેર અફઘાનની તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચાણી; તે બંગાળના સુબાપર એક ઘા થયો. પોતાના આંતરડાને હાથમાં રાખીને ગ્રીક વીર પુરૂષની માફક કુતબુદ્દીને પોતાની સુબાગીરીનો છેલ્લો હુકમ આપી દીધો. અબ્બાખાનના હાથથી શેર અફઘાન પણ પડયે', પણ શેર અફઘાને વેરની વસુલાત ત્યાંજ ચુકાવી દીધી. કુતબુદ્દીને બાર કલાકમાં પ્રાણ છોડયો. અબ્બાખાન પણ તેજ જગ્યાએ મર્યો.

જે વખતે જહાંગીરે નુરજહાનને કતલ કરવાનો ફતવો આપ્યો તે સમયે નુરજહાએ જહાંગીરને ઉદ્દેશી નીચે મુજબનો શેર કહ્યો હતો :—

"જકત્લે ચુંમને ગરખા તીરત ખુશનુદ મીગરદદ,
બજાને મનવલે તેગેતુ ખું આલુદ મીગરદદ."

(આફતાબ ઉર્દુમાસિક જાનેવારી ૧૯૨૬)

ભાવાર્થ—જો તારી ખુશી મને કત્લ કરવાનીજ હોય, તો હું દીલોજાનથી હાજર છુ

મહેર-ઉન-નિસા અને તેની પુત્રી લાડીલી બેગમ* બન્નેને આગ્રા મોકલી આપવામાં આવ્યાં. આસબેગ (હવે

* કહેવાયછે કે, નુરજહાને ખુશરૂને લાડીલી બેગમ સાથે પરણાવવા આગ્રહ કર્યો; અને તેને સ્વતંત્રતા બક્ષવાનું વચન પણ આપ્યું. ખુશરૂની સ્ત્રીએ પણ આ વાત કબુલી લેવા આગ્રહ કર્યો, પરંતુ ખુશરૂએ એ વાતની ચોખ્ખી ના પાડી હતી.

ખુશરૂ એક સુંદર, ઉદાર અને લોકપ્રિય યુવરાજ હતો; એના ચહેરાપર કુદરતે એવું તો માધુર્ય મુકયું હતું કે, લોકોમાં તથા જનાનામાં તેની પાછળ માણસો ઘેલા હતાં. પણ આ માધુર્ય વદનને નસીબ દેવીએ લોખંડી પંજાથી ખરડી ખરડી લગભગ કરૂણ રસની જીવન મૂર્તિ જેવું બનાવ્યું હતું.

"So Proud! So sad!! So Noble!!!"

બુરહાનપુરમાં તેની પતિપરાયણ સ્ત્રીએ ખુશરૂનું શ્રૃંદ્ધ જોઇને સવારમાં જે હૃદય ચીરે તેવો કરૂણ સ્વર છોડયો હશે તેનો વિચાર કરતાં હૃદય કંપી ઉઠે છે.

અલ્હાબાદ સ્ટેશનથી એક માઇલ દૂર ખુશરૂબાગમાં પોતાની માતા પાસે શાંત નિંદ્રા લેતો; ખુશરૂનો અર્ધભગ્ન રોજો છે. એનાપર હૃદય હચમચાવે તેવું કરૂણ કાવ્ય લખેલું છે.

લાડીલી બેગમ સાથે શહરીયાર ૧૬૨૦ ના ડીસેમ્બરમાં પરણ્યો હતો.. (નવચેતન)

પરંતુ મને દીલગીરી એટલાજ માટે થાયછે કે, તારી તલવાર મારા લોહીથી ખરડાશે તે માટે મને અફસોસ—દુઃખ થશે.

એ-તેમા-દુદ-દૌલા) ત્યાં મોટા અધિકારી તરીકે હતો. સુલતાના–સલીમા બેગમના ઝનાનામાં મહેર-ઉન-નિસા દાખલ થઇ ને ૧૬૧૧માં મીનાબજારમાં અકસ્માત જહાંગીરની દૃષ્ટિએ પડી. ત્યારથી જહાંગીરની નુરજહાન થઈને રહી. આ નુરજહાનનો ઇતિહાસ અનેક રીતે વિકૃતિ પામ્યો છે.

"જહાંગીરે શેર અફઘાનને મરાવ્યો, નુરજહાને તેને પરણવાની ચાર વર્ષ સુધી ના પાડી ને પછી છેવટે પરણી" આ સાધારણ રીતે ચાલતી વાતને ઐતિહાસિક આધાર નથી.

એ-તેમા-દુ-દ દૌલાનો શ્વેત મરમરના પથ્થર વતી બાંધેલો મકબરો આજે પણ પ્રવાસીઓને મુગ્ધ બનાવે છે.

(નુરજહાંએ "મખફી" તખલ્લુસથી કેટલીએક કવિતા લખી છે)

નુરજહાન જહાંગીરના મરણ પછી અઢાર વર્ષ જીવી; જેમ જીવનમાં જહાંગીર સાથે રહી હતી તેમ મૃત્યુ શય્યામાં પણ પોતાને માટે બધાવેલ પાસેના રોજામાંજ રહી

જહાગીર–નુરજહાનનો મકબરો શાહદારા (લાહોરમાં છે) જે જોઇ એક ઉર્દુ કવિનો શેર યાદ આવે છે :—

"શાહીદે નાઝકી તુબરતપે હાર બાકી હ,
નીકલ ગઇહે સવારી ગુબાર બાકીહે."

નુરજહાનના ભાઈ અને મુમતાજમહાલ બેગમના પિતા આસીફખાનનો મકબરો પણ શાહદારા—લાહોરમાંજ છે

એના નિરિક્ષણ પછી કોઈપણ પ્રવાસી આનંદ મુગ્ધ થય
વિના રહેતો નથી. કિંચિત્ અધિક ઉંચી અને ૧૪૯ ફુટ
લાંબી પડોળી બેઠક ઉપર મધ્ય સ્થળમાં પ્રાયઃ ૭૦ ફુટ
લાંબુ પહોળું સમાધિ-મંદિર આવેલું છે. વેદી તથા મંદિર
ઉભય શ્વેત મરમરના પત્થરો વડેજ બાંધવામાં અવ્યાં છે.
દિવાલોમાં વિવિધ વર્ણના પાનાઓમાં મનોહર લતા, પુષ્પ
વિગેરે કોતરવામાં આવ્યાં છે. અને પૂર્વની કારીગરીનો
એક નમુનો ગણાય છે, તથા તાજમહેલ પછી બીજા નંબરની
એ ઇમારત છે. અંદર મીરઝા ગ્યાસબેગ તથા તેની બેગમની
કબર છે. દિવાલની બ્હાર જુદી જુદી જાતના કિમ્મતી
પત્થરો ભૂમિતિની આકૃતિ (Diagonals Cubes) વિગેરે
આપતાં જડી લીધા છે, તથા તેની અંદરના દરેક ગોખલા
ઓને પુલો વિગેરેના વેલાઓથી રંગીન અને રોનકદાર
બનાવ્યાં છે. સંગીન નીસરણી માર્ગે ઉપર જતાં વચ્ચે એ
ખાલી મારબલની કબરો નીચેની કબરોની પ્રતિરૂપે જોવામાં
આવેછે, તેને આસપાસ સુંદર કોતરેલી મારબલની જાળી

* "But...the beautiful tracery of the pierced marble slabs of its windows which resemble those of Selim Chisti's tomb at Fatehpore Sikri, the beauty of its white marble walls, and rich colour of its decorations make up so beautiful a whole that it is only comparing it with the work of Shahjahan that we are justified in finding fault"

(શેખ સલીમ ચીસ્તીની કબરને તેની બારીઓની મારબલી કોતરકામની જાળી અને તેની શણગારેલી સફેદ મરમરની દિવાલો તેને એક એવી અતી સુંદર ઇમારત બનાવે છે કે, ફક્ત શાહજહાનની ઇમારતો સાથે સરખામણી કરવાથીજ કદાચ તેની ખામી શોધી કઢાય.)

---

* History of Indian and Eastern architecture, by james Fergusson P. 589.
(આગ્રા દીટ્હી પૃ. ૪૦–૪૧)

ચીનીનો રોજો.

એતેમાદુદ્દૌલાથી થોડેક દૂર એજ સડક ઉપર ચીનીનો રોજો છે જેમા અફ્જલખાન ફારસી કવિ અને શુકરુલ્લાહ ખાન શાહજહાનના વજીરે આજમ (Prime Minister) ની કબર છે * જેનુ મરણ ઈ સ ૧૬૩૯મા લાહોર ખાતે થયુ હતુ તેની લાશને આગરે લાવી અહિયા દફન કરવામા આવી હતી એ રોજો હાલ છિન્ન અવસ્થામા જોવામા આવે છે પરન્તુ સારી સ્થિતિમા હશે ત્યારે ઘણો મોટો હશે એમ તેની ઉપરના ચીનોના કામથી જણી

એટલે રેલ માર્ગે પણ જઇ શકાય છે. સિકંદરા અસલ ગામનું નામછે અને તે સિકંદર લોદીએ વસાવ્યું હતું. પરંતુ આગ્રાવાળાઓની વાતચિતમાં સાધારણ રીતે અકબરના મકબરા (સમાધિ) નેજ સિકંદરા કહે છે.

મથુરાની સડકથી સિકંદરે જતાં આગ્રાના પ્રાચીન કિલ્લાનો દિલ્હી દરવાજો, જે હાલ જીર્ણ થઇ ગયો છે, તેને વટાવી આગળ ચાલતા માર્ગનુ અંતર નક્કી કરવા પ્રથમનાં સમ્રાટોએ જે વિચિત્ર પ્રકારના થાંભલાઓ રસ્તાની બાજુએ ઉભા કરી રાખ્યાછે, તે જોઇને આશ્ચર્ય થાય છે. આગળ વધતા રસ્તાની બન્ને બાજુએ આવેલી કબરો કે જેમાંની કેટલીક છેક જીર્ણ થઇ ગઈ છે, અને કેટલીક પડવાની અણી ઉપર આવી રહી છે. તે સઘળી કબરો

શેખુ મુબારક અને તેમના મોટા ભાઇ ફૈજીની કબરો હતી જે પૈકી થોડાક ખંડેરો જોવામાં આવે છે.*

લાડલી બેગમના બાગથી થોડેક દૂર કંદહારી બાગ છે જ્યાં શાહજહાનની પહેલી બેગમ જે મુજફ્ફર હુસેનની દીકરી હતી તેને દફનાવવામાં આવી હતી. મુજફ્ફર હુસેન ઇરાનના શાહ ઇસ્માઇલ શફવીના પૌત્ર હતા. અહિંથી એક માઇલ આગળ ચાલતાં એક પત્થરનો ઘોડો બનેલો છે, તેના

---

* **શેખ મુબારક**—તે જમાનામાં એક મહા બુદ્ધિમાન, સદાચારી નરવીર હતો. એમ કહેવાય છે કે, તે પોતે કુરઆનની એક વિશાળ અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યા લખી ગયો છે.

ફૈજીના —પુસ્તકાલયમાં લગભગ ૪૩૦૦ પુસ્તકો હતાં એના રચેલા કાવ્યો ભારત વર્ષમા ભારે આદર પૂર્વક ગવાય છે. ઈ સ. ૧૫૯૫ માં ૫૦ વર્ષની વયે આ સસારમાંથી ચાલી નિકળ્યો હતો

"મહાન સમ્રાટ અકબર" નામના પુસ્તકમા પૃષ્ઠ ૨૧૪મા લખ્યું છે કે, ફૈજીના મૃત દેહને જુની દિલ્હીમા સમાધિસ્થ કરાવ્યો હતો" (એટલે તેની કબર જુની દિલ્હીમા છે.) પરંતુ તેજ પૃષ્ઠની પુટનોટમા લખ્યુ છે, કે, "તપાસ કરવા છતા અમે તેનો પત્તો મેળવી શકયા નથી.

"અર્જે તાજ" નામના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૪૨માં લખેલુ છે કે, "ફૈજીની કબર આગ્રાથી એક માઇલ ઉપર લાડલી બેગમના બાગમાં છે" અનુમાનથી "અર્જે તાજ" વાળી વાત ત્યાંના ખડેરો જોવાથી માની શકાય તેવીછે, (સત્યશું છે? તે તો પરમાત્મા જાણે)

માટે કહેવામા આવેછે કે, કોઇ રઇસનો* ઘોડો એ જગ્યાએ મારો ગયો હતો તેની યાદગીરી તરીકે તેણે આ ઘોડો બનાવી અત્રે મુકાવ્યો હતો ઘોડાનો સાઇસ પણ તેની સાથે જખમી થઇ મરણ પામ્યો હતો એટલે તે સાઇસની કબર પણ અહિંજ છે.

પત્થરના ઘોડાની સામે એક પ્રાચીન તળાવ છે જે સુકું પડયુ છે. તેનું નામ 'ગુરૂકા તાલ' છે. બનવા જોગછે કે, અમુક વખતે કોઇ સાધુ સંતે તેને પોતાનુ સ્થાન બનાવી લીધુ હોય, પરતુ એ તળાવ અને તેની પાસેની

"અબુલફજલ"—મુસલમાન ગદ્ય લેખકોમા તે સમયે અપૂર્વ અને અતુલનીય ગણાતો હતો. સામાન્ય અવસ્થામાથી મોગલ રાજ્યના સર્વપ્રધાન આમાત્યના પદે પહોચ્યો અને રાજ્યનો અતિ માનનીય આગેવાન થયો હતો

ગ્વાલિયરથી ૧૫ માઇલ ઉપર દક્ષિણ–પૂર્વ ખુણામા અત્રિ નામક સ્થાને અબુલ ફજલનુ સમાધિ મદિર ભાગી તુટી અવસ્થામા આજે પણ જોઈ શકાય છે.

અબુલ ફજલના "અકબરનામા" તથા "આઇને અકબરી' નામના ગ્રંથો બહુ જાણીતા છે

લાડલી બેગમનાં લગ્ન ઇસ્લામખાન (નબીરા શેખ સલીમ ચીસ્તી રે. અ.) સાથે થયા હતા જેઓ બગાળના ગવર્નર હતા

* રઇસ=Noble Man=સભ્ય માણસ

ઇમારતોનું વર્ણન સિકદર લોદીથી સબધ રાખેછે જેના નામથી સિકંદરા પણ જાણિતુ છે

પાચ માઈલનો માર્ગ કાપતા સમ્રાટ અકબરના સમાધિ બાગના દ્વાર પાસે આવી પહોચાય છે મકબરો એક અતિ વિશાળ બાગની અદર છે બાગની ચારે તરફ ઘણોજ ઉંચો કોટ બાધી લેવામા આવ્યો છે અને દિવાલની ચારે તરફ ૭૦ ફુટ ઉંચા અને ભવ્ય ચાર દ્વારછે જેમાં ત્રણ દરવાજા તો માત્ર દેખાવને ખાતરજ છે, અને રોજાના કમ્પાઉન્ડમા દાખલ થવા માટે માત્ર એકજ દ્વારછે જે દક્ષિણ દિશા તરફ છે એ આર્કાવાળો દરવાજો ૭૦ ફુટથી અધિક ઉંચાઇવાળો છે તેમા જે પત્થર વાપરવામા આવ્યાછે તે રાતા રગના છે દરવાજા ઉપર સફેદ, કાળા, તથા પીળા રગના પત્થરામાથી તૈયાર કરેલી ફુલ વેલીઓ શોભી રહી છે, તેમા પ્રવેશ કરતા જણાશે કે, દરવાજાનો હૉલ સાધારણ પક્તિનો નથી ખરેખર એક અતિ સુંદર તથા વિશાળ હૉલ છે "કાઉન્ટ ઓફ નોવરે" યથાર્થજ લખ્યુછે કે,—'આ દરવાજાવાળો હૉલ એટલો બધો ઉંચો અને એટલો બધો સુદર છે કે તે એક રાજ મહેલજ છે, એવો ભ્રમ થયા વગર રહે નહિ" આ હૉલની ચોતરફ ન્હાની ઓરડીઓ આવેલીછે અને તેમા ઉપર ચડવાને પત્થરની નીસરણીઓ છે. પહેરેદારો આ સ્થળે રહે છે આ અતિ ઉચ્ચ ગૃહને મથાળે

ચાર ખુણે શ્વેત મરમરના બનાવેલા શિખરો આકાશને ભેદી શકે તેવી ઉંચાઇવાળા ગૌરવ પૂર્વક બિરાજી રહ્યા છે. જેની ઉપરના ભાગો જાટ લોકોએ તોડી નાંખ્યા હતાં. આપણી સરકારે તેની મરામત કરાવી છે. ઉક્ત ગૃહની ટોચ ઉપર પૂર્વે શોક સંગીતવાળો નોબતનો ધ્વનિ દર્શકના આણુને આકુળ વ્યાકુળ બનાવતો. મહાવિદ્વાન 'કાઉન્ટ ઓફ નોવર" ઇ. સ. ૧૮૬૮માં ઉક્ત-સમાધિ મંદિરના દર્શને આવ્યો હતો. તે વખતે ઉપર કહેલી નોબત વાગતી હતી. અને મૃત અકબરનું સન્માન વિસ્તારતી હતી પરંતુ અત્યારે તો એ નોબત પણ મુંગી બની ગઇ છે. મકબરાવાળા બાગનું નામ અકબરે બહેશ્ત આબાદ બાગ રાખ્યુ હતું.

સામ્રાટના સમાધિ મંદિરમાં બૌદ્ધ તથા મુસલમાન મંદિરની કારીગરી સંમિલિત થએલીછે. સામ્રાટે પોતેજ આ સમાધિ-મંદિરની યોજના કરી હતી પાછળથી જહાંગીરે તે અપૂર્ણ રહેલી યોજના પાર પાડી હતી. ત્રણ હજાર માણસોએ વીશ વર્ષ પર્યંત કામ કરીને મકબરો તૈયાર કર્યો હતો તે સમયે પંદર લાખ રૂપિયા એ મકબરા માટે

વડે યમુનાનુ પાણી બહુ દૂરથી આ બાગમા આવતું આમ્રવૃક્ષ આદિ ફુલ ઝાડો તથા વિવિધ પુષ્પની લતાઓ પોતાના ફળો તથા પુષ્પો દ્વારા તેમજ સૌંદર્ય, સુગંધ અને શિતળ દ્વારા મુસાફરોને વિમુગ્ધ કરતા, આજે તે ઉદ્યાનની પૂર્વની શોભા તથા આકર્ષતા અદૃષ્ય થઈ ગઇ છે. બાગની આસપાસની દિવાલ પણ કેટલેક સ્થળે પડી ગઇ છે. આ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓએ દીન હીન તથા કંગાળ વેશ ધારણ કર્યો છે મહાન્ પુરૂષોની પણ છેવટે કેવી દશા થાયછે તેનુ જાણે કે સર્વત્ર સૂચન થઇ રહ્યુ છે

ઉપર કહેલુ દક્ષિણ તરફનુ દ્વાર–ગૃહ ઓળંગીને ઉત્તર તરફ આગળ ચાલતા દ્વાર–ગૃહથી લઈને ઠેઠ સમાધિ-મંદિરના દ્વાર સુધી એક અતિ વિશાળ રાજ માર્ગ આવેલો છે. તે માર્ગ બને બાજુએ આવી રહેલ ઉદ્યાન કરતાં ઘણો ઉંચો છે, અને તેની ઉપર પત્થરો જડવામાં આવ્યા છે માર્ગની બને બાજુએ વિવિધ પુષ્પ વૃક્ષોની હારો આવેલીછે. તે આડી આવળી વધી ગઇછે તેથી જાણેકે, ગંભીર શોકને લીધે વૃક્ષોએ તથા લતાઓએ પણ શૃગાર સજવાનુ માડી વાળ્યુ હોયને! વચ્ચે વચ્ચે ગંભીર પત્ર ગુચ્છોને ભેદી લીલા પીળા ફુલો બ્હાર નીકળી આવ્યા છે જાણેકે શોક અને સંતાપનુ પરિણામ પણ મંગળમય આવેછે એમ એ ફુલો કહી રહ્યાં હોય

એવો ભામ કરાવે છે! રાજમાર્ગની અધવચ્ચે પહોંચ્યા બાદ એક વિશાળ હોજ આવેછે, આ હોજ પત્થરનો બાંધેલો છે. એક સમયે આ હોજ યમુનાના પાણીથી છલકાતો અને તેની અંદર નીરવ પુવારાઓ અતિ ઉત્સાહ પૂર્વક સુશિતળ પાણીનો પ્રસાર કરતા. બાકીનો ભાગ પુરો કર્યા પછી પણ એક હોજ તથા ફુવારાનુ દર્શન થાય છે. ત્યાર બાદ સમાધિ મંદિરનો આરંભ થાયછે આ મંદિરની શોભાનું કેવી રીતે વર્ણન કરવું તે અમારાથી સમજાતું નથી.

પ્રાયઃ ૪૦૦ ફુટ ચતુષ્કોણ પત્થરની વેદી ઉપર બરાબર મધ્ય સ્થળમાં ૩૦૦ ફુટથી અધિક ચતુષ્કોણ મકબરો (સમાધિ મંદિર) આવેલ છે. તે લગભગ ૧૦૦ ફુટ જેટલો ઉંચો હોય એમ જણાયછે. વિવિધ પ્રકારના થાંભલાઓ મકબરાની શોભામાં અપૂર્વ વૃધ્ધિ કરી રહ્યાં છે, મકબરાને મથાળે સમ્રાટની કૃત્રિમ કબર આવેલીછે.

ઉપરના મજલાની લંબાઇ પહોળાઇ ૧૫૭ ચોરસ ફુટછે. અને જમીનની સપાટીથી ૧૦૦ ફુટ ઉંચાઇછે. એ માપ. મુજબ જોતાં ઉપરનો મજલો લંબાઇ પહોળાઇમાં નીચેના મજલાથી અર્ધોછે. અસલ ઇમારતમાં જહાંગીરે કંઈક ફેરફાર પણ કરેલો છે.

મકબરાની અંદર દાખલ થતાં ઉંચા પ્લાટ ફોરમ જેવો ઓટલો છોડી એ પાંચ મજલાની ઇમારતમાં પગ મુકતાં એક નાના દરવાજાને રસ્તે સીડી વગરના ઢાળતા ભોંયરામાં દાખલ થવાય છે, જ્યાં એક ઘણોજ સાદો સંગે મરમરનો તાવીજ અકબરે આજમની કબર ઉપર મુકેલો જોવામાં આવે છે. તેના પડમાં સમ્રાટ અકબરનું શરીર મહાનિંદ્રા લઇ રહ્યું છે. લાખો ચોરસવાર જમીનનો ધણી ફક્ત ૪૮ ચોરસવારના અંધારા ભોંયરામાં સદાને માટે સુતો છે.

"જીનકી નોબતકી સદાસે ગુંજતેથે આસમાં,
ગોરકી બગલીમેં ચીતહે હું નહાં કુચ્છભી નહીં"

પ્રથમ સ્વર્ણ ગ્રહમાં પ્રવેશ કરતાં તેની કબર સફેદ સંગેમરમરમાં સજ થયેલી દેખાય છે. પરંતુ, અંધકાર મય ઓરડામાં આ કબર જોતાં રોનક કરતાં ગંભીરતાં વધારે

જણાય છે. દીવાલો ઉપર પહેલાં સોનેરી-રૂપેરી તથા લાલ-પીળા રંગોની વેલો તથા ફુલો વતી સુપોભીત કામ બનેલુ હતું; તથા દિવાલો ઉપર સોનેરી અક્ષરે કુરાનના શ્લોકો કોતરી કહાડવામાં આવ્યા છે તે ગૃહની અનુપમ શોભા આજે લગભગ સઘળી અદૃશ્ય થઇ છે. કહેવાયછે કે, જાટ તથા મરાઠા લોકો આગ્રા ઉપર ચડી આવ્યા અને આગ્રાનો કબજો મેળવ્યો તે વેળા તેમણે આ ગૃહમાં રસોઇ કરી હતી. ગંભીર ધુમાડાને લીધે દિવાલો કાળી થઇ ગઈ છે.* આપણા શહેનશાહ જ્યોર્જ પંચમ જ્યારે આ મકબરાના દર્શને આવ્યા હતા ત્યારે આ ગ્રહનો કેટલેક અંશે ઉધ્ધાર થયો હતો.

આરામ બાનુ તથા રૂકીયા સુલતાના અને શાહઆલમના દીકરા સુલેમાન શીકોહની કબરો નજરે પડે છે.

મકબરાની ઉપર ચઢતા એકથી એક નાના એવા પાંચ મજલાની એ ઈમારત છે પાંચમાં મજલા સિવાય ચાર મજલા એક શ્વાસે ચઢયા જાઓ; કારણ કે રાતા પત્થરના ઓરડાઓ સિવાય બીજું જોવા લાયક કાંઇ નથી પણ સર્વથી ઉપરનો મજલો ચિતાકર્ષક છે તમામ સફેદ મારબલની કોતર કામની જાળી ચારે બાજુની દિવાલ બનાવે છે. નીચેની કબરની બરાબર ઉપર તેની પ્રતિરૂપ તરીકે સફાઇદાર સગેમરમરની આલી કબર (Cenotaph) દેખાવ આપેછે મથાળે છાપરૂ અથવા ઘુમટ નથી પણ પહેલાં કીનખાબનુ છત્ર કબર ઉપર ઝુલતુ હતુ કે જેને ભરતપુરનો જવાહીરસીંગ ઉઠાવી ગયો હતો *

દરવાજા ઉપરનો ૧૬૧૩ નો સન દેખાડેછે કે, એ ઈમારત જે અકબરે પોતે આરભી હતી તે જહાગીરના વખતમા પૂર્ણ થવા પામી.*

ટેલર સાહેબે આ મકબરાની ટોચે ચડીને પૂર્વ દિશામાં આવેલો પૂર્ણચંદ્રના માફક પ્રકાશતો તાજ મહેલ જોયો હતો, તે લખે છે કે:—

* આગ્રા દિલ્હી પૃ૦ ૩૮

રીતે શેક્સપીયર શ્રેષ્ઠ ગણાયછે, તેવીજ રીતે અકબર પણ સમ્રાટોમાં મહાશ્રેષ્ઠ અને અનુપમ ગણાવો જોઇએ. અકબરે જે પૃથ્વીને પવિત્ર કરી હતી; તે પૃથ્વીના એક સામાન્ય અધિવાસી તરીકે મેં તેની સમાધિ પ્રત્યે એટલું બધું માન પ્રદર્શિત કર્યું હતું કે, પૃથ્વીના અન્ય સમ્રાટો કે જેમના ઇતિહાસથી હું માહીતગાર છું. તેમના કોઇ પ્રત્યે હું એટલુ માન પ્રદર્શિત કરૂં નહિ."

મકબરાની બહાર દરવાજાની પૂર્વમા એક **કંચમહેલ** છે. એ બે મજલાની ઇમારત છે. આ મહેલ સત્તરમાં સૈકાની શરૂઆતમાં બાંધવામાં આવેલો હતો. એને બાદશાહ જહાંગીરની બેગમ જોધબાઇનું વિલાસ સ્થાન કહેવાયછે. મોગલ સમ્રાટોના સમયની શિલ્પકળાનો આ એક સુંદર નમુનો છે. આ મહેલ ઈંટોથી ચણેલો છે, છતાં એમાં લાલ પત્થર અને આરસ કોઈક કોઇક સ્થળે વપરાયોછે. એટલુંજ નહિં પણ બારીના ઉપરના ભાગપર સુંદર નકશીવાળા 'ટાઈલ્સ' પણ વપરાયા છે એ ઇમારતની મરામત લોર્ડ કર્ઝને કરાવી હતી.

સિંકદરાથી થોડે દૂર એજ મથુરાની સડક ઉપર **મરીયમ જમાનીનો રોજો** છે. એ રોજો જે કમ્પાઉન્ડમાં

છે, તે અમલમા મિકદર વોદીનો બાગ હતો અને અકબરની બેગમ મરીયમ જમાનીની એની અદર કબર છે અને ખ્રિસ્તી લોકોએ એક ચચ પણ બનાવેલુ છે

મરીયમ જમાની જહાગીરની મા થાયછે મરીયમના નામ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામા આવેછે કે, તે પોર્ટુગીઝ ખ્રિસ્તી સ્ત્રી હતી, પરતુ કહેવામા આવેછે કે, અકબરની માને મરીયમ મકાની કહેતા હતા. જહાગીરની મા મરીયમ જમાનીના નામથી પ્રખ્યાત થઇ તે રાજા બીહારીમલની દીકરી અને જયપુરના રાજા ભગવાનદાસની બ્હેન હતી તેના લગ્ન અકબરના સાથે હીજરી સન ૯૬૮મા સાભર મુકામે થયા હતા અને ઇ સ ૧૬૨૩મા

ફતેહપુર સીક્રી.

(શહેનશાહ અકબરની રાજધાની ફતેહપુર સીક્રી આગ્રાથી નૈઋત્ય ખૂણામાં ૨૪ માઈલ ઉપર હોઇ, બી. બી. એન્ડ સી આઇ. રેલ્વની આગ્રા બયાના લાઈન ઉપર સ્ટેશન છે. આગ્રા ફોર્ટ સ્ટેશનથી રેલ્વે ટ્રેઇન મારફતે ત્યાં જઇ શકાયછે. એ સિવાય ઘોડાગાડી અને મોટરોથી પણ પાકી સડકના રસ્તે જઇ શકાય છે. સડકની બંને બાજુએ સુંદર વૃક્ષોની ઘટા ઘણી સારી આવી રહેલી છે. પરંતુ પ્રવાસીઓ માટે રેલ્વેનું સાધન ઉત્તમ છે)

"ઇસાએ કહ્યુ છે કે, દુનિયા એ તો પૂલ છે, તેની ઉપર થઇને ચાલ્યા જાઓ; પણ ત્યા ઘર ન બાંધતા." (અકબર)

ફતેહપુર સીક્રીની એક સમયની અતુલનીય શોભાનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી જેમણે એકવાર ઉક્ત નગરી પ્રત્યક્ષ જોઇ નથી, તેમને તેનું સૌન્દર્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તે વૃથા છે. ભારત વર્ષના સૌંદર્યનું વર્ણન માત્ર વાંચવાથી તેની મહત્તાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી-

શકતો નથી. તેમ ઉક્ત પ્રાચીન નગરીના વર્તમાન અવશેષો—ખંડિયેરો જોયા વિના તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આવવો અસંભવિતછે.

સાંપ્રત સમ્રાટ મહાન પ્રતાપાન્વિત મોગલ શહેનશાહ અકબરની જનશૂન્ય રાજધાની ફતેહપુર સીક્રી પ્રત્યે નજર નાખતાં તે આપણને પોતાની પૂર્વ જાહોજલાલી તથા જનકોલાહલની પુનઃ સ્મૃતિ કરીને રૂદન કરતું દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ત્યાંની પૂરાતન કાળની કેટલીક ભવ્ય ઇમારતો હાલમાં માત્ર ખંડિયરો રૂપેજ વિદ્યમાનછે, પરંતુ આપણી અંગ્રેજ સરકારને હસ્તે તેમાંની કેટલીક ખંડિયર ઇમારતોનો જીર્ણોધ્ધાર થતો જાયછે.

મહાન શહેનશાહ અકબરનાં એ કિર્તિસ્થલ રૂપ નગરની મસ્જીદો, તથા શાહી મહાલયો કેટલેક અંશે સારી સ્થિતિમાં વિદ્યમાન છે. પણ બાકીની બધી ઇમારતો સર્વભક્ષક અનંત કાળના ઉદરમા ક્યારનીયે સમાઇ ચૂકીછે. આ અવનિ ઉપર એક સમયના પોતાના ઐશ્વર્યનો દલ, શિલ્પ શાસ્ત્રીઓની કાર્યનિપૂણતા અને ભૂતકાળના અર્ધવિલુપ્ત ઇતિહાસના કેટલાંક ચિન્હો મૂકતી ગઇછે

*કેટલાક ઇતિહાસ કર્તાઓ લખેછે કે પુરાતન સમયમા સીક્રી એક નાનું સરખું ગામડુ હતું હજરત

શેખ સલીમ ચીશ્તી, તે સમયના મહાન ઓલીયા રે. અ. સ્થળ માર્ગે મક્કા, એશિયા માઇનર, સિરિયા, તથા બગદાદ આદિ દૂર દેશોમાં યાત્રા કરી છેવટે ફતેહપુર-સીક્રી પાસે એક પર્વત ઉપર નિર્જન ગુફામાં રહી ઇશ્વરોપાસનામાં જીવન ગાળતા હતાં. ઇ. સ. ૧૫૬૪ માં શહેનશાહ અકબરે એક ચઢાઇ પરથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં સીક્રી મુકામે શેખના નિવાસ સ્થાનની પાસેજ મુકામ કર્યો. અકબર બાદશાહને કાંઇપણ સંતતિ નહિ હોવાથી તે રાત્રી દિવસ તેજ વિષયની ગહન ચિંતામાં નિમગ્ન રહેતો હતો. બાદશાહની અસહ્ય હૃદય વેદનાની જાણ થતાં મહાન ઓલીયા પુરૂષ શેખ સલીમ ચિશ્તીએ દયા લાવીને તેને પુત્ર પ્રાપ્તિનું વરદાન આપ્યું. તેમણે બાદશાહને વરદાન આપેલું હોવાથી બાદશાહે ત્યાં આગળ પર્વત શૃંગપર સુંદર રાજવાડો બંધાવ્યો થોડાક દિવસ પછી બાદશાહને ઘેર પુત્રનો જન્મ થયો. મહાત્માની કૃપા—વરદાનથીજ પોતાને પુત્ર પ્રાપ્તિ થઇ છે. એમ ધારીને બાદશાહે કૃતજ્ઞતા તેમજ ભક્તિને અનુસરીને તે પુત્રનું નામ પણ “ સલીમ ” રાખ્યું જે સિંહાસનારૂઢ થતાં “ જહાંગીર ” ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.

અકબરે ફતેહપુર-સીક્રીને પોતાની રાજ્યધાનીનું સ્વરૂપ આપ્યું. મહાત્મા આશ્રમમાં રહેવાથી પોતાન

તેમજ પોતાના કુટબ પરિવારનું કલ્યાણ થશે એ વિચાર મનમાં ઉદ્‌ભવતાંજ પ્રફુલ્લિત થઇ જતો હતો. પરંતુ તેના પુત્ર સલીમના હૃદયમાં પોતાના પિતાની મંગલેચ્છા ઉદ્‌ભવી નહી. તે પોતાની રાજ્યધાની ત્યાંથી થોડેક દુર લઇ ગયો, ત્યાર બાદ તેના પુત્ર શાહજહાને તો સેંકડો કોમને અંતરે આવેલ દિલ્હીને રાજધાનીનું સ્વરૂપ આપ્યુ.

અકબરે ગુજરાત ફતેહ કીધા પછી એ શહેરનું નામ ફતેહપુર-સીક્રી રાખ્યુ. તે પહેલાં માત્ર સીક્રીનાં નામેજ ઓળખાતું ઇતિહાસ પ્રતિધ્ધ ઇ. સ. ૧૫૨૭ નુ યુધ્ધ બાદશાહ બાબર અને ચિતોડના રાણા સંગ વચ્ચે એ સિક્રીના મેદાનમાં થયું હતું જેમાં રાણા સંગને મારવાડના બીજા ખડિયા રાજાઓ સહીત ભારે હાર ખમવી પડી હતી

ફતેહપુર-સીક્રીની પર્વતમાળા બહુ ઉચ્ચ નથી, તેમજ એટલી બધી પહોળી પણ નથી માત્ર લંબાઇમા ˉ પૂર્વ દિશાથી લઇને દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશા તરફ હુ દૂર સુધી વિસ્તરીત ગઇ છે. ફતેહપુર-સીક્રીથી એક ાધો, સુંદર, વૃક્ષાદિથી સુશોભિત માર્ગ આગ્રા પર્યંત ાયેલોછે. તે માર્ગ ૨૪ માઇલ જેટલોછે જે સ્થળે ર્વત ઉપર ચડવાની શરૂઆત થાયછે તે સ્થળે

"આગ્રાદ્વાર" નામનો એક સુંદર અને સુદૃઢ દરવાજો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. દરવાજાની બંન્ને બાજુએથી ૨૦ ફુટ ઉંચી દીવાલો પર્વત ઉપર બહુ લંબાઇ પર્યંત ચાલી જાયછે ઉક્ત કિલ્લાની અને નગરીની પરિધિ ૭ માઇલની હતી એમ કહેવાય છે. ઉક્ત કિલ્લો એવી તો ખુબીથી બનાવવામાં આવ્યો હતો કે, નગરમાંનુ સૈન્ય કિલ્લા ઉપર સહેલાઇથી ચડી શકે અને તેના અંતિમ ભાગ પાસે આત્મ રક્ષા કરી, શત્રુ પક્ષ, પ્રત્યે ગોળા-ગોળી આદિ ફેંકી શકે. કિલ્લાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જવું હોય તો જઇ શકાય, એવો માર્ગ પણ કિલ્લા ઉપર તૈયાર કરાવાવમાં આવ્યો હતો. વર્તમાનકાળે એ કિલ્લાનો ઘણો ખરો અંશ જમીન દોસ્ત થઇ ગયો છે કિલ્લા ઉપરાંત પર્વતની બન્ને બાજુએ કેટલીક એવી ઇમારતો હતી, કે તે ઉલંઘન કરી કોઇ પણ શત્રુ અકોએક નગરમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ ઉક્ત અટ્ટાલિકાના અવશેષો પણ આજે જ્યાંના ત્યાં પડ્યા રહ્યાં છે

એક કાળે ફતેહપુર-સીક્રી જે મોગલોના ઐશ્વર્યની પ્રદીપ્ત જ્યોતિ મધ્યે પ્રકાશમાન થઈ પોતાની ભવ્યતાનો ગર્વ ધરાવતું હતું તે અત્યારે કાળચક્રનાં ભ્રમણમાં સપડાઇને ભીષણ અંધકારમાં બુડી ગયું. અને તેલ હીન,

જ્યોત હીન, એવા પ્રદીપ્તનાં આધાર સ્વરૂપે તેના જીર્ણ અસ્થિ પંજર માત્ર ત્યાં પડ્યા રહ્યાં હતાં.

કેટલાક ઇતિહાસ કર્તાઓ રાજધાનીના ફેરફાર વિષે એવું જણાવે છે કે, તે સ્થાન આરોગ્યતાને હાનિકારક હોઈ ત્યાં પાણીની વિશેષ હાડમારી સહન કરવી પડતી હતી.

ઉપર જે "આગ્રાદ્વાર" નું વર્ણન કર્યું તેમાં પ્રવેશ કરી તેને પાછળ રહેવા દઇ આપણે પશ્ચિમ દિશામાં આગળ વધતું જોઇએ. આગ્રાદ્વારમાં દાખલ થયા પછી જે રાજમાર્ગે (સડકે) ચાલવાનું છે. તે રાજમાર્ગ છેક સીધો નથી પણ ધીમેધીમે ચઢાવ વાળો થતો જાયછે કંઇક આગળ ચાલતાં એક દરવાજો મળેછે જેને "નોબતખાનું" કહેછે અહીં શાહી જમાનામાં સવારસાંજ નફીરી તથા નગારાં વગાડવામાં આવતા હતા આગળ જમણી બાજુએ શાહી "ટંકશાળ" (Mint) મળેછે તેની સામે "ખજાનું" (Treasury) છે. માર્ગની બન્ને બાજુએ જીર્ણ શીર્ણ પડી ગએલી હવેલીઓની હાર ભૂતકાળનું સ્મરણ કરી કરૂણ સ્વરે વિલાપ કરી રહીછે એવી રીતે એ આખો માર્ગ પસાર કર્યા પછી એક મનોહર રાજપુરીના દર્શન થાયછે.

આ ઈમારત આ કાળે પણ પર્વત પૃષ્ઠને અલંકૃત કરતી અડગભાવે ઉભી રહી છે. તે રાજપુરી રાતા આછા ભૂખરા પત્થર વડે બધાયલી છે જે જોવાથી જાણે કે આ વિશાળ નિર્જન પ્રદેશમાં કોઇ એક વિધવા મૌનભાવે અંતઃકરણથી શોકનું કરૂણ સંગીત ગાઈ રહી હોય એવો ભાસ થયા વિના રહેતો નથી.

એ રાજપુરીમાં—પ્રવેશકરતાં સર્વ પહેલા એક વિશાળ આંગણું દૃષ્ટિગોચર થાયછે તે આગણું ૩૬૦×૧૮૦ ફુટ જેટલું લાબું-પહોળુંછે તેની પશ્ચિમ દિશામાં મધ્ય સ્થળે અકબરનો વિસ્તૃત "દિવાને આમ" (**Hall of Judgment** અથવા **Hall of Public Audience**) કિંવા દરબારગૃહ આવેલું છે. અન્ય સર્વ દિશાઓમાં લાલ પત્થર વડે બાંધેલા ભવ્ય પ્રાસાદો સુંદર રૂપે શોભી રહ્યાં છે. દિવાને આમનો ખાસ ઓરડો ૨૩ા ફુટ લાંબો અને ૧૫ ફુટ પહોળો છે અને તેને ૧૦ ફુટ પહોળો વરંડોછે દિવાને આમથી લગભગ ૬ ફુટ ઉચાઇ ઉપર કમરા (ઓરડા) છે, તે બેગમોની પરદાદાર બેઠક છે દિવાને આમની અંદરથી નીકળી "દફતરખાના" માં પહોંચાય છે; એ સમ્રાટ અકબરનુ દફતરખાનું હતું. તેની સામે અકબરની "ખાબગાહ" (**House of**

Dreams) અને ' મહેલે ખાસ " છે અદર દાખલ થતા ડાબી બાજુએ એક બે મજલાની ઈમારત છે જેમા અકબરના રહેવાના ખાસ ઓરડા છે નીચેના ભાગમા ઘણા તાકો (ગોખલા) બનેલા છે જેમા પુસ્તકો, કાગળો અને કીમતી ચીજો રાખવામા આવતી રગીન ફુલ વેલાનુ કામપણ કેટલાક ભાગમા હાલ જણાય છે નીચે જળ વહેવાનો નીકો તથા જળાશયોની વ્યવસ્થા જોવાથી પૂર્વની સ્થિતિનો કેટલોક ભાસ પ્રાપ્ત થયા વિના રહે તેમ નથી અત પુરની ઉત્તર દિશામા એક જળાશય આવેલુ હતું, જે જળ શુધ્ધ થઇ ને ફળદ્વારા ઉચે ચડતુ અને ત્યાર પછી રાજપુરીમા કળ મારફતે સર્વત્ર પહોચી જતુ, આ કળના ચિન્હો અત્યારે પણ જોઇ શકાય છે આ નગરીને કોઈપણ દુશ્મન એકાએક ઘેરી ન લઇ શકે તેવી રીતે તૈયાર કરવાની અકબરે ભાવના રાખી હતી અને તે માટે તેણે પવત ઉપર એક મહાન સુદૃઢ કિલ્લો બાધવાનુ પણ શરૂ કરાવેલુ હોય એમ " હાથીપોલ " જોવાથી જણાઈ આવે છે

મહેલે ખાસની ઉત્તરમા પાણીનો એક મ્હોટો હોજ છે, એ હોજ પાણીથી ભરેલો રહેતો હતો, મજકુર હોજમા પાણી હાથીપોળ દરવાજાની પાસે વાળી નીકમાં થઇને આવતુ હતુ

ઉત્તરમા છોકરીઓની નિશાળ (**Girl School**) છે જેમા શાહી ખાનદાનની કન્યાઓ કેળવણી લેતી હતી

ઇશાન ખુણામા **"તુર્કી સુલતાનાનો મહેલ"** (સમ્રાટ અકબરની મુખ્ય મહિષી સુલતાના રૂકીયા બેગમનુ વિશ્રાંતિ મંદિર) છે. જે ઘણોજ ખુબસુરત છે એ માત્ર એક રૂમ (ઓરડો) છે જેની ચારે તરફ વરંડા છે તેની અંદર જે કીમતી કામછે તે ઘણુજ ચિત્તાકર્ષક છે *

---

* એને "ઝોલા તબેલનનો મહેલ અને કેટલાક લોકો "બેગમ ઇસ્તંબુલનો મહેલ પણ કહેછે પરંતુ અકબરની બેગમોમા ઇસ્તંબુલની કોઈ બેગમ હોવાનો ઇતિહાસિક આધાર નથી બનવા જોગ છે કે, બેગમ સલીમા સુલતાનાનો મહેલ હોય. સલીમા સુલતાના હુમાયુની બ્હેન ગુલરૂખ બેગમની દીકરી હતી. પહેલા ખાનખાનાન બેરમખાન સાથે પરણી હતી, અને પાછળથી અકબરની બેગમોમા દાખલ થઇ હતી, જ્યારે જહાંગીર રાજ્ય કરતો હતો, તે સમયે ૬૦ વર્ષની વયે હીજરી ૯૯૦ અને ઇ સ ૧૬૧૨મા એનુ મરણ થયુ હતુ તેને તેના પોતાના બાગમા મોજે સીકન્દ્રા (તાલુકે આગ્રા ફતેહપુરની સડક ઉપર) મા દફનાવવામા આવી હતી (રેહનુમાયે ફતેહપુર સીક્રી પૃ૦ ૩૮)

દિવાને આમની બહાર પૂર્વ-દક્ષિણ ખુણામાં એક હમ્મામ છે, તેનો સંબંધ તુર્કી સુલતાના મહેલ સાથે છે. એ મહેલની દક્ષિણે "હકીમનું હમ્મામ" જોવા લાયકછે, અસલમાં એ અકબરનો હમ્મામ હતો; પરંતુ હકીમોના ઘરો તેની પાસે હતા એ માટે તે હકીમના હમ્મામના નામથી ઓળખાય છે.

મહેલે ખાસની ઉત્તરે એક "પચ્ચીશી" (શેત્રંજ) બનેલી છે (જેવી રીતે આગ્રાના કિલ્લાના સમનબુર્જમાં બનેલી છે.) તેની ઉપર પાસા (ગોટ) ને બદલે લોડીઓ (દાસીઓ) ને રંગબેરંગી કપડાં પહેરાવી બેસાડવામાં આવતી, અને જેમ પાસા એક ખાનામાંથી બીજા ખાનામાં મુકવામાં આવે છે, તેમ દાસીઓ પાસાને બદલે બીજા ખાનામા ફેરવાઈ જતી. ચોકની ઉત્તરે "દિવાને ખાસ" (Council Chamber) છે. તેને 'એક ખંભા' એટલે એક સ્તંભની ઇમારત પણ કહે છે. દિવાને આમ એક અજબ જેવી ઇમારત છે. બહારથી એ મજલાની ઇમારત જણાય છે, પરંતુ અંદરથી જોતાં જમીનથી ટોચ સુધી ખુલ્લી પણ વચમા એક ભવ્ય અને સુદર સ્તભની ઉપર ઉભી છે એ સ્તંભ ઉપર સોનેરી નકશીદાર કામ હતું સ્તભની વચ્ચેની જગ્યા ઉપર અકબરનો તખ્ત રહેતો, અને ચાર વઝીરો (પ્રધાનો)

ચાર ખુણે બેસતાં, અમીર ઉમરાવો નીચે ઉભા રહેતાં આ દિવાનખાનામાં દર શુક્રવારની રાત્રે વિદ્યા તેમજ ઇશ્વરજ્ઞાન સંબંધી (**Literary** અને **Theological**) બાબત પર વાદવિવાદ ચાલતો જેમાં અકબર પણ ભાગ લેતો.

દિવાને ખાસની પાસેજ પશ્ચિમ બાજુએ એક બીજી ઇમારત છે, જેને **"આંખ મીચોલી" (Hide and Seek House)** કહેછે. કહેવામાં આવે છે, કે શાહ અકબર મહેલની સ્ત્રીઓ સાથે અહીંથી આંખ મીંચાવણી રમતો હતો, પરંતુ એ બાબત કઇ માનવામા આવતી નથી. ઇમારતની બાંધણી ઉપરથી કોઇએ ઉપજાવી કાઢેલી વાત કરતાં વધારે સત્ય એમા લાગતુ નથી, પરંતુ ઇમારતની બાધણી ઉપરથી રત્ન ભંડાર અથવા કીમતી વસ્તુઓનું સગ્રહ સ્થાન છે, એમ અનુમાન થાય છે. આંખ મીચોલીની પાસેજ **"દવાખાના" (Hospital)** ની ઇમારત છે. હોસ્પીટલની દક્ષિણે **"પચમહેલા"** નામની ઇમારત છે. આ પંચમહેલનો દરેક માળ માત્ર થાંભલાઓ ઉપર નિર્મેલો છે, અને પ્રત્યેક બીજો માળ પહેલા માળ કરતાં સ્હેજ ન્હાનો છે તથા છેવટનો મજલો તો ન્હાનો છે. બરાબર ધ્યાન રાખી જોતાં દરબારી

સ્ત્રીઓનું વિશ્રાંતિ સ્થાન હોય એમ જણાય છે. એ ઇમારત ઘણી ભવ્ય અને આકર્ષક છે, તેમાં ચડવાની નીસરણી મહેલે ખાસની અંદરથી છે. શરૂઆતમાં એ ઇમારતનાં દરેક મજલાની ચારે તરફ પત્થરની જાળીઓ લગાવી જુદા જુદા ઓરડા બનાવવામાં આવ્યા હતાં. એ ઇમારતના સ્તંભો જોવા લાયક છે કારણ કે, તેની બનાવટમાં હિન્દુ અને મુસલમાન કારીગરીનું મિશ્રણ છે. નીચેના મજલાની લંબાઇ ૭૨ ફુટ અને પહોળાઇ ૫૮ ફુટ છે, અને તેમાં ૮૪ સ્તંભો છે. બીજા મજલામાં ૬૫, ત્રીજામાં ૨૦, ચોથામાં ૧૨ અને પાંચમામાં માત્ર ૪ સ્તંભો છે; અને મથાળે ઘુમટ લટકે છે

ખાસ મહેલની પશ્ચિમમાં એક બીજો દરવાજો છે તેમાં થઇને મરીયમનાં મહેલમાં દાખલ થવાય છે. એ બે મજલાની ઇમારત છે, અને **"મરીયમ જમાનીનો મહેલ"** કહે છે. મરીયમ જમાની જહાંગીરની માનું નામ છે. * આખી ઇમારતમાં રંગીન કામ ઘણુંજ સુંદર

* મરીયમ જમાની બેગમ (એના અસલ નામ ઉપર પડદો પડેલો છે.) એ રાજા બીહારીમલની પુત્રી અને મીરઝા રાજા માનસીંગની ફોઇ તથા બાદશાહ જહાંગીર (સલીમ) ની મા થાય છે. (રહેનુમાયે ફતેહપુર સીક્રી પૃ. ૫૦)
મરીયમ જમાનીના મહેલને "Sonahra Makam or Golden House" પણ કહેછે.

બનેલુ હતું; જેની ઝાખી કોઈ કોઇ જગ્યાએ હાલ નજરે પડે છે. કહેવામાં આવેછે કે, ફીરદોશીના શાહનામાને લગતાં દરેક બનાવના ચિત્રો એ ઇમારતમાં ચીતરવામાં આવ્યાં હતાં મરીયમ જમાનીના સબંધમાં કહેવામાં આવેછે કે, તે ખ્રિસ્તી (**Christian Lady**) હતી. પરંતુ *"અર્જેતાજ" નો કર્તા લખે છે કે, એ અનુમાન છે તે રાજા બીહારીમલની દીકરી અને જયપુરના રાજા ભગવાનદાસની બ્હેન હતી. ઇમારતની બાંધણી ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, મરીયમ જમાનીને બદલે એ મહેલમાં અકબરની પહેલી બેગમો પૈકી ઇરાની બેગમ રહેતી હશે.। એ ઇમારતની લંબાઇ ૬૦ ફુટ અને પહોળાઇ ૪૮॥ ફુટ છે

મરીયમ જમાનીનાં મહેલની પશ્ચિમ અને દક્ષિણ વચ્ચે "**જોધબાઇનો મહેલ**" છે, પરંતુ એ મહેલને શરૂઆતથી જોધબાઈ સાથે સબંધ નથી. કારણ કે, જોધબાઇ જહાંગીરની રાણી હતી × એ મહેલની

---

* "અર્જેતાજ" નામનુ ઉર્દુ પુસ્તક–કર્ત્તા–વાહેદયાર ખાન B. A પૃષ્ટ ૪૬ અને ૫૧

। સમ્રાટ અકબરને દશ સ્ત્રીઓ હતી (સમ્રાટ અકબર પૃ. ૧૮૬)

× જોધબાઇ (માનમતી)—જોધપુર નરેશ મહારાજા ઉદયસિંહની પુત્રી હતી હીજરી ૯૯૪ અને ઈ સ ૧૫૮૫ માં જહાગીર

બાંધણી બીલકુલ હિંદુ ઢબની છે. મરીયમના મહેલને બદલે મરીયમ જમાની એટલે જહાંગીરની મા એ મહેલમાં રહેતી હશે; કારણકે જહાંગીરનો જન્મ અકબરને ફતેહપુર સીક્રી જવાનું કારણ રૂપ છે. વિચાર કરવાથી જણાય છે, કે જહાંગીરની માને માટે સર્વથી પહેલાં મહેલ તૈયાર થયો હશે, કેમકે જહાંગીર પાટવી કુંવર પણ હતો માટે તેની માતાનો મહેલ સર્વથી વાચ્ય અને સુંદર પણ છે. એ મહેલથી પહેલાં ખાસ મહેલ સુધી પરદાદાર રસ્તો બનેલો હતો. ઉત્તરે બીજો ગ્સ્તો હરણ મીનાર સુધી ચાલ્યો ગયો છે.

(સલીમ) સાથે લગ્ન થયાં, અને હીજરી ૧૦૦૦ (ઈ સ. ૧૫૯૧) માં જોધબાઇના પેટે શાહજહાન નો જન્મ થયો તા. ૩૦મી રબીઉસ્સાની હીજરી ૧૦૨૮ (ઈ મ ૧૬૧૮) નાં રોજ જોધબાઇ મરણ પામી હતી. (રેહનુમાય ફતેહપુર સીક્રી પૃ. ૫૯-૬૦)

જોધબાઈ—જોધપુરના રાજા ઉદેસીગની પુત્રી હતી (મોહજ્જેરાતે તૈમુરીયા ભા. ૨ પૃ-૧૧)

ઉપરાંત અંબરદેશાધિપતિ રાજા ભગવાનદાસે, બિકાનેરના રાજા રાયસિંહે, તેના ભત્રીજા કેશુદાસે, રાજા માનસિંહના પુત્ર જગતસિંહે, જેસલમીરના રાજા રાવળ ભીમે તથા બુંદેલ ખંડના રાજા રામચંદ્ર વાઘેલા વગેરેએ પોતાની પુત્રીઓના લગ્ન કુમાર સલીમ (જહાંગીર) સાથે કર્યાં હતાં.

(સમ્રાટ અકબર પૃ. ૨૮૩)

"જોધબાઇનો મહેલ" ફતેહપુર સીક્રીની ઈમારતોમાં એવો છે જે આજકાલની ઇમારતોને મળતો છે અને જોતાં એમ જણાય છે, કે બેશક એ રહેવાનું મકાન છે. બાકી ઇમારતો માટે લાંબો ખ્યાલ દાડાવ્યા છતાં સમજવામાં આવતું નથી કે; તે વખતે રહેવાની રીત કયા પ્રકારની હશે. જોધબાઇનો એ મહેલથી સંબંધ બતાવવામાં આવે છે તે એવી રીતે કદાચ બની શકે કે, અકબર પછી જહાંગીર ફતેહપુર સીક્રીની સહેલ કરવા અથવા દરગાહની જયારત (દર્શન) કરવા આવતો હશે; તે વખતે તેની બેગમ જોધબાઇ એ મહેલમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરતી હશે. કારણ કે તેનો સંબંધ એ મહેલ સાથે પાછળથી થયો છે. અને સર્વસાધારણ વર્ગને તે વાત યાદ રહી ગઈ છે. એટલે જોધબાઇના મહેલના નામથી હાલ એ ઈમારત ઓળખાય છે

મહેલની અંદર "ડેવઢી" માં પહેરેગીરની ઓરડી છે. અને ચોક ૧૭૯ ફુટ લાંબો તથા ૧૬૨ ફુટ પહોળો છે. દરવાજાની સામેની દિશાએ એટલે પશ્ચિમ તરફ "મંદિર" હતું. મહેલથી લાગેલો બહારની બાજુ ઉત્તરે "હવા મહેલ" છે. તેના જવાબમાં દક્ષિણ દિશાએ હમ્મામ (Bath Room) છે. એ મહેલની

છત કંગુરાદાર અને ઉપર લીલા રંગની ચીનીવાળા ખપરેલ છે બીજી ઇમારતોની છત તદ્દન સપાટ છે

જોધબાઈના મહેલથી લાગેલુજ "**શુતરખાના**" (**Camel Stables.**) એટલે ઉંટો બાંધવાની જગ્યા છે તેની આગળ "**અસ્તબલ**" એટલે ઘોડા બાંધવાનો તબેલો છે શુતરખાનાની લંબાઇ ૨૨૦ ફુટ અને પહોળાઈ ૨૫ ફુટ છે. ઘોડાના તબેલાની લંબાઇ ૨૯૮ ફુટ અને પહોળાઈ ૧૨૪॥ ફુટ છે, તેબેલામા ૫૫ ઘર છે દરેકમાં બે ઘોડા બાધવાની જગ્યા છે એવી રીતે ૧૧૦ ઘોડા બાંધી શકાતા. અસ્તબલની ઉત્તરે "**બીરબલની દીકરીનો મહેલ**" અથવા **બીરબલનો મહેલ** છે. રાજા બીરબલનું બે માળવાળું ગૃહ બહુજ સુંદર દેખાય છે. 'કિન' સાહેબે લખ્યું છે કે, "આ પાષાણ નિર્મિત ગૃહનું કોતર કામ એવું તો મનોહર છે કે, મને તો એમજ લાગે છે કે, જે કારીગરો હાથી દાંત ઉપર વિવિધ નકશી કામ કરી પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કરે છે તેમણે પોતેજ આવીને આ પ્રાસાદ નિર્માણ કરેલો હોવો જોઇએ. આ ગૃહ વસ્તુ રત્ન ભંડાર રૂપે જો ઉપયોગમાં લેવામાં આવે; તોજ તેની સાર્થકતા થઇ કહેવાય."

નિયુક્ત થઈ; ક્રમે ક્રમે પોતાના અસામાન્ય ગુણોને લીધે બે હજાર સેનાના સેનાપતિની પદવીએ પહોંચ્યો, અને અકબરના દરબારમાં ઉજ્જવળ રત્ન રૂપે લેખાતો હતો ઉક્ત કવિવરે ઇતિહાસમાં રાજા બીરબલના નામથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. પઠાણો સાથેના એક વિગ્રહમાં તે માર્યો ગયો. તેના મરણથી અકબરને સખ્ત આઘાત થયો હતો.

ઉક્ત મહેલને બીરબલ સાથે સંબંધ બતાવવામાં આવે છે, જે ઇ. સ ૧૫૭૨માં તૈયાર થયો હતો. પરંતુ એ વાત પ્રમાણ સિદ્ધ નથી કે બીરબલની દીકરી તેમાં રહેતી હતી. ધારવા મુજબ અકબરની એકાદ બેગમનો મહેલ છે. કારણ કે પહેલાં તો એ વાત માનવામાં આવતી નથી કે બીરબલને જનાનખાનાની પાસે જગ્યા આપવામાં આવે. ઉપરાંત અબુલફ્જલ અને ફૈજીનાં મકાનોથી પણ ઉત્તમ કારીગરીનો મહેલ બીરબલનો હોઇ શકે ? શરૂઆતમાં બેગમોનાં મહેલો તૈયાર થયાં હશે; અને એ પણ તે પૈકી એક છે ફરગ્યુસન સાહેબનો અભિપ્રાય છે કે, “બીરબલની દીકરી અકબરની બેગમોમાં હતી.” પરંતુ અબુલ ફજલે એ વાત કોઇ જગ્યાએ લખી નથી એથી સિદ્ધ થાય છે કે અકબરે બીરબલની દીકરી સાથે લગ્ન કર્યાં નથી. *

* આર્જેતાજ પૃ૦ ૫૩.

બીરબલ મહેલ બે મજલાની ઇમારત છે, અને તેની બાંધણી ઉપરથી હિન્દુ કારીગરોએ તૈયાર કરેલો હોય એમ જણાય છે પરંતુ મજાવટ આરબી અને ઇરાની ઢબની છે, તેથી પણ સિધ્ધ થાય છે કે, એ ઇમારત કોઇ હિન્દુ રાજા અથવા તેની દીકરી માટે બનાવવામા આવેલી નથી બીરબલ મહેલની પશ્ચિમમાં ઉત્તર બાજુની દિવાલના કમ્પાઉન્ડમા એક નાની સરખી મસ્જીદ છે. જેનુ નામ "**નગીનામસ્જીદ**" છે એ બેગમોની મસ્જીદ છે, અને જનાના માર્ગની એક મહેરાબ (તોરણ) ના રસ્તે તેમા દાખલ થવાય છે તેનો ચોક (આગણું) ૫૩ ફુટ લાંબો અને ૪૩ ફુટ પહોળો છે પરતુ દક્ષિણ તરફ હાલ ખુલ્લુ છે ઉત્તરે '**ડેવઢી**' છે. જ્યાથી હાથીપોલ દરવાજો દેખાય છે

બીરબલ મહેલની પાસેથી એક સડક નીચે તળાવસુધી ચાલી ગઇ છે. એ સડક "**હાથીપોલ**" દરવાજા (**Elephant Gate**) માં થઇને જાય છે. એનું નામ હાથીપોલ' એટલા માટે રાખવામાં આવ્યું છે કે, દરવાજાની બંને તરફ ૧૨ા ફુટ ઉંચાઇની બેઠક ઉપર બે હાથી બનાવેલાં હતાં. હાથીઓની ઉંચાઇ ૧૩ ફુટ હતી; અને બને હાથીની સુંઢાને દરવાજાની મહેરાબ (તોરણ) ઉપર મેળવી દીધી હતી એ હાથી ભાંગી તુટી સ્થિતિમાં હાલ નજરે પડે છે.

હાથીપોલ દરવાજો ૪૮ ફુટ લાંબો અને ૩૭ ફુટ પહોળો છે, પશ્ચિમ બાજુએ ૪૯ ફુટ અને પૂર્વ તરફ ૨૯ ફુટ ઉંચો છે એ દરવાજાની એક બાજુએ એક ઇમારત છે, જેને "**કબુતરખાના**" કહેવામાં આવેછે પરંતુ એ ઇમારત લડાઇનો દારૂગોળો વિગેરે રાખવાની (**Magazin**) જગ્યા હશે તેમાં ઘણાં ઘણાં કાણાં દેખાય છે એટલે તેને કબુતરખાના કહેવામાં આવ્યુ હશે.

બીજી બાજુએ એક બુર્જ (દુર્ગ) છે જેને "**સંગીન બુર્જ**" કહેવામાં આવે છે. અકબરે આ ઠેકાણે એક કિલ્લાનો પાયો નાંખ્યો હતો પરંતુ તે અપૂર્ણ

બીરબલ મહેલ બે મજલાની ઇમારત છે અને તેની બાંધણી ઉપરથી હિન્દુ કારીગરોએ તૈયાર કરેલો હોય એમ જણાય છે પરતુ સજાવટ અરબી અને ઇરાની ઢબની છે, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, એ ઇમારત કોઇ હિન્દુ રાજા અથવા તેની દીકરી માટે બનાવવામા આવેલી નથી બીરબલ મહેલની પશ્ચિમમા ઉત્તર બાજુની દિવાલના કમ્પાઉન્ડમા એક નાની સરખી મસ્જીદ છે જેનુ નામ "**નગીનામસ્જીદ**" છે એ બેગમોની મસ્જીદ છે, અને જનાના માર્ગની એક મહેરાબ (તોરણ) ના રસ્તે તેમા દાખલ થવાય છે તેનો ચોક (આગણું) ૫૩ ફુટ લાબો અને ૪૩ ફુટ પહોળો છે પરતુ દક્ષિણ તરફ હાલ ખુલ્લુ છે ઉત્તરે '**ડેવટી**' છે જ્યાથી હાથીપોલ દરવાજો દેખાય છે

બીરબલ મહેલની પાસેથી એક સડક નીચે તળાવસુધી ચાલી ગઇ છે. એ સડક "**હાથીપોલ**" દરવાજા (**Elephant Gate**) માં થઇને જાય છે. એનું નામ હાથીપોલ એટલા માટે રાખવામાં આવ્યું છે કે, દરવાજાની બંને તરફ ૧૨॥ ફુટ ઉંચાઇની બેઠક ઉપર બે હાથી બનાવેલાં હતાં. હાથીઓની ઉંચાઇ ૧૩ ફુટ હતી; અને બને હાથીની સુંઢોને દરવાજાની મહેરાબ (તોરણ) ઉપર મેળવી દીધી હતી એ હાથી ભાંગી તુટી સ્થિતિમાં હાલ નજરે પડે છે.

હાથીપોલ દરવાજો ૪૮ ફુટ લાંબો અને ૩૭ ફુટ પહોળો છે, પશ્ચિમ બાજુએ ૪૯ ફુટ અને પૂર્વ તરફ ૨૯ ફુટ ઉંચો છે એ દરવાજાની એક બાજુએ એક ઇમારત છે, જેને "**કબુતરખાના**" કહેવામાં આવેછે પરંતુ એ ઇમારત લડાઇનો દારૂગોળો વિગેરે રાખવાની (**Magazin**) જગ્યા હશે તેમાં ઘણાં ઘણાં કાણાં દેખાય છે એટલે તેને કબુતરખાના કહેવામાં આવ્યુ હશે

બીજી બાજુએ એક બુર્જ (દુર્ગ) છે જેને "**સંગીન બુર્જ**" કહેવામા આવે છે. અકબરે આ ઠેકાણે એક કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો હતો પરંતુ તે અપૂર્ણ

રહ્યો હતો; કારણકે તે ફતેહપુર સીક્રી છોડી આગ્રે ચાલ્યો ગયો હતો.

હાથીપોલથી આગળ સડકમાં ઘણો ઢાળ છે. એકદમ નીચે ઉતરતી સડક ચાલી ગઈ છે. અને ડાબા હાથ ઉપર એક મોટો કમ્પાઉન્ડ નજરે પડે છે. જેને "કારવાનેસરા" (સોદાગરોના કાફલા માટેનું મુસાફરખાનું) કહે છે. હાલ એ ઇમારત ઘણીજ જીર્ણ-શીર્ણ સ્થિતિમાં છે. તેનો ચોક ૩૪૧ ફુટ લાંબો અને ૨૭૧ ફુટ પહોળો છે. દરવાજો બે બાજુનો હોઈ ઘણોજ સુંદર છે. દરવાજાની મહેરાબ (તોરણ) માં પલાસ્તરનું કામ ઘણુજ મોહક છે.

કારવાને-સરાની પૂર્વમાં અને સંગીન બુર્જથી લાગેલી એક બે મજલા ઇમારતની હરોળ છે. તેની લંબાઈ ૩૫૦ ફુટ અને પહોળાઇ ૫૦ ફુટ છે. નીચેનો ભાગ ઘોડાનો તબેલો (Stables) છે. ઘોડા હાથીપોલ દરવાજાથી નીકળી સડક પરથી એક દરવાજામાં દાખલ થતાં હતાં, (જે હાલમાં નથી) ત્યાંથી કારવાને સરાની છત ઉપર થઇ "અસ્તબલ" માં આવી જતા હતાં. બીજા મજલાની ઉપર દક્ષિણ-પશ્ચિમ ખુણામા એક લાંબી

તુટી ઇમારત છે, જેમાં અસ્તબલનો દારોગો (ઓફિસર) રહેતો હતો.

સરાની ઉત્તર બાજુએ એક મિનાર છે, જેને "હરણમિનાર" * (Deer Tower) તરીકે ઓળખવામા આવે છે પરંતુ અસલ નામ 'હરમ-મિનાર' છે, જેનો અપભ્રંશ શબ્દ થઇ હરણ મિનાર થઇ ગયુ છે અહિં જનાના પરદાને રસ્તે બેગમો શિકારની રમત જોવા આવતી હતી, એ મિનાર એક ચબુતરા ઉપર બનેલો છે. ચબુતરો (વેદી) ૭૨ ચોરસ ફુટ છે અને ઉંચાઇ ૧૦ ફુટછે) વચમા બીજો ચબુતરો ૪ ફુટ ઉંચો અને વચ્ચેનો વ્યાસ ૩૮ ફુટ છે. તેની ઉપર ૬૬ ફુટ ઉંચો મિનારો છે. ઉપર હાથી દાત લગાવવામાં આવેલા છે. એ મિનાર અત્યત મિનોહર જણાય છે. સધ્યા સમયના રવીનારાયણનાં રક્તવર્ણ કિરણો તેની ઉપર પડતાં તેનું પ્રતિબિબ થઇ એવું નયન મનોહર તથા મનરજક દૃશ્ય રજુ કરેછે કે, ત્યાંજ ઉભા રહી તેને નિહાળ્યા કરવાનું મન થઇ આવેછે .

---

* હરણમિનાર સબંધી ઘણી દત કથાઓ છે જેમાથી એક એવી પણ છે કે, શહેનશાહ અકબરનો ખાસ હાથી મરી જવાથી તેની યાદગીરી તરીકે તેની કબર ઉપર એ મિનાર બનાવવમાં આવ્યો હતો (રહેનુમાએ ફતેહપુર-સીક્રી. પૃ. ૮૯)

એ મિનારની નીચે પાણીનું તળાવ હતું; જે ૭ માઇલ લાંબુ અને બે માઇલ પહોળું હતું.

'ફ્રેસ્ટ' સાહેબ જણાવેછે કે, "સાંયકાળના આગમન સમયે જ્યારે નભો મંડળમાં અસંખ્ય તારકો પ્રકાશમાન જ્યોતિથી ઝળહળી રહ્યાં હોય, ત્યારે તો હું જાણે મધુર સાયંકાળે ઇટલીમાં ફરતો હોઉં એવો સહજ ખ્યાલ આવેછે, ત્યાર પછી જ્યારે પ્રાચી દિશામાંથી નિશાનાથ પોતાનું મુખ ઉંચુ કરેછે તે વેળા તો જાણે વસુંધરા પોતાના અંગ ઉપર શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરી પોતાના સૌંદર્યથી માનવ હૃદયને વિચલિત કરી તેમના પરિશ્રમ અને ચિંતાનું હરણ કરી પોતાના સુમધુર હાસ્યથી તેમના હૃદયને આનંદિત કરી દેછે. પરંતુ તેજ વખતે તે નગરની કુદશા નેત્રો સમક્ષ ઉપસ્થિત થતાં માનવ હૃદય દુઃખનાં દરીયામાં ગોથાં ખાયછે."

પાછા ફરતાં પર્વતમાળાની ઉંચાણુવાળી જગ્યાએ પહોંચતાં અંતઃપુરની નજીકમાંજ દક્ષિણ-પશ્ચિમ! દિશાએ ૫૫×૪૭૦ ફુટ જેટલા વિસ્તારનો એક મોટો ચોક આવેલો છે. આ ચોકની પ્રત્યેક બાજુએ ૫૦૦ ફુટ લાંબી પત્થરની એક અતી ઉચ્ચ તેમજ મજબુત દિવાલ ચણેલીછે. ત્યાં આગળ પહોંચતાંજ પ્રથમ એક પ્રચંડ તોરણ ઓળંગી જતાં એક વિસ્તૃત ચોક નજરે પડેછે, (જેનું વર્ણન ઉપર કરેલછે)

તેની પશ્ચિમ દિશા તરફ એક "જામે મસ્જીદ" બનેલી છે, જેના વિષે એમ કહેવામાં આવેછે કે, સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એ મસ્જીદ સૌંદર્ય શ્રેષ્ઠતામાં અદ્વિત્ય છે. તે ઇ. સ. ૧૫૭૧માં બંધાયેલી છે, અને મક્કાની મસ્જીદના નમુના પ્રમાણે બાંધવામાં આવેલી કહેવાય છે. મસ્જીદની સજાવટમાં હદ કરી દીધીછે.

અકબરના સમયમાં એ મસ્જીદમાં ઘણીવાર ધાર્મિક વાદવિવાદ થતો. અત્રેજ મુલ્લાઓએ એક નવીશતા (લખાણ) ઉપર સહીઓ કરી આપી હતી જેમાં અકબરને ધાર્મિક પેશવા (ખલીફા) તરીકે કબુલ કર્યો હતો. એ વખતે અકબર મજહબે ઇલાહીનો ખુતબો પઢવા મસ્જીદના મીમ્બર ઉપર ઉભો હતો અને ત્યાંથી માત્ર ત્રણ શએર પઢયા અને પછી અવાજ નીકળતા પામ્યો નહિ છેવટે મીમ્બર ઉપરથી ઉતરી પડયો અને મસ્જીદના ઇમામને ખુતબો પઢવા ભલામણ કરી. એ ખુતબો ફૈજીએ લખ્યો હતો

•

જેવી રીતે મસ્જીદ સુંદર છે તેવોજ તેનો દરવાજો પણ ભવ્ય અને સુંદર છે. એ દક્ષિણ બાજુએ છે તને બુલંદ "દરવાજો" કહે છે.

એ દરવાજો પર્વતની ઉપર ૧૩૦ ફુટ જેટલો ઉંચો છે. ફરગ્યુસન સાહેબ કહેછે કે,—"પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ઉભા રહીને આ દ્વારનું નિરિક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે તે એવો તો સુંદર લાગેછે કે ઘણું કરીને પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગમાં એના જેવો સુંદર પ્રવેશ-માર્ગ કિંવા દરવાજો નહિં હોય"!

અકબરે ખાનદેશ છીતવાની યાદગીરી તરીકે એ વિજય પ્રદર્શક દરવાજો ઉભો કરેલોછે. તેની ઉપર ઉભાં રહેતાં આખું ભગ્ન નગર દૃષ્ટિ ગોચર થાયછે. પ્રવેશ દ્વાર ઉતરતી અર્ધ વર્તુલાકાર કમાનના સંબંધમાં એટલુંજ જણાવવું બસ થશે કે, શિલ્પકારોએ તેની રચના તેમજ તે ઉપર અરબી અક્ષરો કોતરવામાં પોતાની સર્વ નૈપુણ્યતા અને સૌંદર્ય પ્રિયતાનો અત્યંત ઉચિત શ્રેષ્ટ પરિચય કરાવી આપ્યો છે.

બુલંદ દરવાજાની બંને બાજુએ સમ્રાટ અકબરે પત્થરમાં કેટલાક સુંદર વાક્યો કોતરાવ્યાં છે. એક તરફ એવા આશયનું વાક્ય કોતરવામાં આવ્યું છે કે "ઇસુએ કહ્યું છે કે, પૃથ્વી એ એક માત્ર પૂલ છે; તેને પાછળ રહેવા દઇ તમે તે પૂલને ઓળંગીને આગળ ચાલ્યા જાઓ. પૃથ્વી રૂપી સેતુ ઉપર આમોદ-વિનોદાર્થે ગૃહ બંધાવશો નહીં. જો એક ક્ષણવાર પણ પૂલ ઉપર વિરામ લેવા બેસશો તો ચિરકાળને માટે ત્યાંજ બેસી રહેવું પડશે. આ જીવન ક્ષણભંગુર છે. પ્રભુ સેવા અર્થે એ જીવનનો સદુપયોગ કરો! કારણ કે, પર જીવન કેવું છે તેની કોઇને ખબર નથી."

દ્વારની બીજી તરફ આ પ્રમાણે એક પદ કોતરવામાં આવ્યું છેઃ—"પ્રાર્થનાની શરૂઆત કર્યા પછી જો ચિત્ત અન્ય દિશામાં ગતિ કરે તો તે ઉપાસનાનું યથાર્થ ફળ પ્રાપ્ત થાય નહીં. કારણ કે એ ઉપાસનાથી વિમુખ થએલો જીવ ઈશ્વરથી વિશેષ ને વિશેષ દૂર થતો જાય છે. દરિદ્ર અને દીન મનુષ્યોને જે કાંઇ તમે દાન રૂપે આપી શકશો તેજ તમારૂં ઉત્કૃષ્ટ સંબલ (માર્ગનું ભાતું) છે. જે મનુષ્ય આ લોકનાં સુખવૈભવોને બદલે પરલોકના

વ્યવહાર કુશળ વ્યવસાયી છે. ઈશ્વરને જે કાર્ય પ્રિય લાગે તે કાર્ય આપણે કરવું; એજ ઇશ્વર પૂજાનો સર્વો-ત્તમ માર્ગ છે ”

મસ્જીદના ચોકની પૂર્વે વચ્ચમાં એક બીજો દરવાજો છે જેને “બાદશાહી દરવાજો” કહે છે કેમકે અકબર મહેલથી નીકળી એજ દરવાજાને રસ્તે મસ્જીદમાં દાખલ થતો હતો. એ દરવાજાની ઉંચાઇ ૪૩ાા ફુટ છે, પરંતુ એ ઉંચાઈમાં ઉપરના બુરૂજોની ગણત્રી નથી.

હતો. મકબરા ઉપર મહિર નિર્માણ કર્યાની તેમજ શેખની મૃત્યુની તારીખ કોતરેલી છે. ઘણા લોકો શેખના મકબરા પર આવી, મુરાદ માટે ચાદર વિગેરે અર્પણ કરવા બાધા લેછે. કિલ્લાની બીજી જગ્યાઓ કરતા શેખ સાહેબની છીપથી મઠી લીધેલી કબર જોવાને મુસાફરો ઘણાં આવે છે. એવી બનાવટની ખુબી આગ્રા અથવા દિલ્હીની એક પણ કબરમાં નથી. કબરની ચાર બાજુ મારબલનાં કોતર કામનાં કઠેરા અને ચાર ખુણે સ્તભ ઉપર એક છત્ર (**Canopy**) કારીગરોની બુધ્ધિનો નમુનો છે છત્ર અને સ્તંભની કારીગરી નોંધ કરવા લાયકછે. બન્ને તમામ મોતીની છીપ (**Mother of Pearl**) જડિત છે એકાદ બે દિવાસળીની રોશનીથી છીપ મોતીની માફક ચમકે છે. જે માણસાઇ કારીગરી માટે ખરેખર આફ્રીન કરવા લાયક છે. કેપ્ટન 'લીઓપોલ્ડ વૉન ઑરલીક' એને રગીન પથ્થરોની ફ્લોરેન ટાઇન ઢબ ઉપર બાધેલી અને એક સુંદર જવાહીરના (રત્નના) દાબડા મીસાલ ગણેછે *

આગ્રાની પુરાતન ઇમારતોમા તાજ મહેલ અને શેખની કબર સર્વોત્તમ છે.

---

* Travels in India by Cap. Leopold Von orlich vol II P. 66 (આગ્રા દીલ્હી.)

"The Glory However of Futehpore sikri is its Mosque which is hardly surpassed by any in India" --

શેખ સલીમ ચિસ્તી (રે. અ.) ને કેટલાક પુત્રો-પુત્રી હતાં, તેમાંથી કેટલાક શાહી સમયમાં મોટા મોટા હોદ્દા ઉપર હતાં. શેખ સાહેબનાં નબીરાં ઇસ્લામ ખાન# બંગાળના ગવર્નર પણ રહી ચુક્યા હતાં. તેમના લગ્ન અબુલ ફ્રુજલની બ્હેન લાડલી બેગમ સાથે થયાં હતાં. હીજરી ૧૦૨૨માં તેમનું મરણ થયું. તેમનો મકબરો શેખ સાહેબના મકબરાની પૂર્વ બાજુએ છે. જે લગભગ ૫૦૦ ચોરસ ફુટ છે, તેની ઉંચાઇ ૭૦ ફુટની છે. અંદર ઇ સ ૧૫૭૧માં બાંધેલી સફેદ સંગે મરમરની કબરો છે અને મકબરા ઉપર ત્રણ મારબલી ઘુમટ શોભે છે.

આજુબાજુ બીજી પણ ઘણી કબરો જોવામાં આવેછે. એ શેખ સાહેબના ખાનદાનના માણસોની છે.

સમાધિ મંદિરની ચતુર્દિશામાં અન્ય અમીર ઉમરાવોના મહાલયો જીર્ણાવસ્થામા પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યા છે.

મસ્જીદની ઉતર–પશ્ચિમ બાજુએ "અબુલ ફઝલ અને ફૈઝી" ના મકાનો છે, તેની સુંદરતા નષ્ટ થઇ ચુકીછે. સ્તંભો ઉપર મોનેરી કામ બાકી રહેલું જણાય છે. હાલમાં એ મકાનોમાં ગામનાં બાળકોની નિશાળ ચાલેછે.

મસ્જીદની પશ્ચિમે એક નાની જેવી મસ્જીદ છે. જે શિલ્પકારોએ શેખ સાહેબ માટે ફતેહપુર–સીક્રી રાજધાની થવા પહેલાં બનાવી દીધી હતી. એ મસ્જીદ "સંગતરાશોકી મસ્જીદ" (Stone Cutters Mosque) ના નામે ઓળખાયછે.

એ મસ્જીદની ઉત્તરે "હુજરો" (નિવાસ સ્થાન) છે. જેમાં શેખ સાહેબ શરૂઆતમાં આવી મુકામ કરી રહ્યાં હતા. એની પાસે અને જામે મસ્જીદની દક્ષિણ–પશ્ચિમ બાજુએ એક તુટેલું મકાન છે. જેનું નામ "રંગમહેલ" છે એની અંદર તે કોઠડી છે; જેમાં જહાંગીર જન્મ્યો હતો. એ મહેલમાં શેખની "ચિલ્લાગાહ" (ભક્તિ સ્થાન) પણ છે.

આવેલી છે. એ નીસરણી દ્વારા નીચે ઉતરી તળેટીમાં દાખલ થતાં તરતજ બહારનો દેખાવ નજરે પડેછે એ બજાર અત્યારે સમૃધ્ધિ હીન અને જનહીન જણાયછે. અબુલ ફજલે લખ્યુ છે કે "એ તળેટીમાં પૂર્વોક્ત કિલ્લાની અંદર અનેક સુંદર મહેલો તથા ઉદ્યાનો બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં." આજે એ સઘળું ભાંગી તૂટી ગયું છે. ફતેહપુર–સીક્રીનું સમસ્ત સૌંદર્ય એકમાત્ર સમ્રાટ અકબરનેજ આભારી હતું."

બુલંદ દરવાજાની પશ્ચિમે એક જળાશય (પાણીની વાવ) છે. જેને "ઝાલરા" કહેછે તેનુ પાણી ઘણું ઉંડુ છે બુલંદ દરવાજાનાં અતિ ઉચ્ચ બુર્જ ઉપર ઉભા રહી કેટલાક તરવૈયા લોકો કુદકા મારી અતિ નીચેના જળાશયમાં પડેછે. અને થોડી ક્ષણમા પાછા નીચેના રસ્તાથી. જળાશય બહાર સપાટી ઉપર નીકળી આવેછે. એ લોકો કહેછે કે અતિ ઉન્નત સ્થાનમાંથી માત્ર એકજ કુદકે નીચે પડવું અને, પાછા ઉપર આવવું એ અમારો વંશપરપરાંગત અભ્યાસજ છે એમા આશ્ચર્ય પામવા જેવું

નહી તે નગરી આજે નિઃશબ્દ અને નિસ્તબ્ધ ભાવે ઉભી રહી છે. કોઇ કોઇવાર એકાદ બે પ્રવાસીઓ ગમગીનપણે અહીં-તહીં વિહાર કરતાં અને પાષાણ ઉપર વિરામ કરતા દ્રષ્ટિ ગોચર થાયછે. કવચિત્ કવચિત કબુતર કે હોલાઓ પ્રાસાદ ઉપરથી ઉડતાં ઉડતાં ઘૂ ઘૂ શબ્દ વડે નગરીની વિષમ શાંતિનો ભંગ કરે છે! એ પક્ષીઓ પણ જાણે કે, મનુષ્યોની પેઠે આવેગ પૂર્ણ હૃદયે પૂછી રહ્યા હોય કે:—"સમસ્ત જીવન શું આમ એકજ પ્રકારે વ્યતીત થઇ જશે કે? એવો ભાસ થાય છે."

ત્યાંની પ્રત્યેક શિલા જાણે પોતાનો પૂર્વ વૃતાંત સંભળાવવાને ઉત્કંઠિત હોય એમજ ભાસેછે. ઘણા દિવસો પછી એકાદ મનુષ્યના દર્શન થતાં તે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખી પોતાનો કરૂણ ઇતિહાસ કહી સંભળાવવા સંપૂર્ણ રીતે જાગૃત થઈ જાયછે.

"તગય્યુર આગયા નકશો નિગારે હુસ્નમે યકસર,
નવોહ રંગે હિનાબાકી નચશ્મે સુર્મસા બાકી.
મીટી સારી અદાયે ઉડગયે જો બનકે સબનકશે,
ન અંદાજે વફાં બાકી નનાજે દિલ્રૂબા બાકી."

